

РОЗДІЛ 8

**ГАЛИЧИНА 1772–1918 РОКІВ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ
ПРО КРАЙ І ЙОГО КНИЖКОВУ КУЛЬТУРУ**

Суспільні трансформації та образ краю, читання і книжкова культура Галичини 1772–1850 років

Формування та зміни образу Галичини в ранньоавстрійський час. Формування Галичини 1772 р. само собою було територіальною та ментальною трансформацією. Приєднання нових земель і створення нової провінції означало зміну меж й адміністративної структури Австрійської монархії, але водночас вимагало змін політичної уяви її політичних еліт. Вони вирішили трансформувати уявлення, зафіксовані в історичній і культурній пам'яті Центрально-Східної Європи: використати існування середньовічного «королівства Русі»/«Regnum Galiciae et Lodomeriae» у складі Угорської корони як претест до анексії частини руських територій, котрі у XVIII ст. входили до Речі Посполитої¹. Це вело до трансформації назви, сконструйованої німецькою як калька з давнього «Galiciae et Lodomerie»: «Königreich Galizien und Lodomerien». Згодом ця калька виникла у трансформованій польській транскрипції та мовній практиці – «Galicja». У руському середовищі доля адаптації і трансформації «Galizien (und Lodomerien)» була складнішою. Тут руською вважали форму «Галич» (і яка насправді була вихідною для пізніших трансформацій) і лише згодом – «Галичина». Ця форма ще пізніше отримала різну латинізовану транскрипцію, отже, також піддавалася трансформації (Haluczyna, Halycyna, Halychyna).

¹ Про зародження й розвиток австрійського і пост-австрійського міфу Галичини див.: Wolff L. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2010.

Саму ж інкорпорацію нових земель Йоган Крістіан/Християн фон Енгель розглядав як логічну трансформацію частини Давньої Речі Посполитої з «воєводствами Брацлав, Поділля, Київ, Волинь, Белз, Брест, Галицька земля, Холм, Сянок, Перемишль» у нову адміністративну одиницю – спадкоємицю давнього «князівства/королівства Галича й Володимира». Заснування нової провінції виглядало нібито реконструкцією цього давнього стану, спробою відновити в нових умовах значний за розмірами та населенням (як «пів Франції чи Німеччини») край². Освоєння цього простору було водночас відкриттям «справжнього нового світу», населеного дивними для австрійців тубільцями – в уяві багатьох – трансформованими давніми «сарматами» з незрозумілими звичаями, ідеологічними, політичними та релігійними аспіраціями³.

Важко сказати, що сприяло популярності і впізнаваності нової назви краю та його ідеї серед нових і старих жителів регіону: асоціації з давніми, але майже забутими, середньовічними реаліями, які трансформувалися у щось нове, чи співзвучність зі зною іспанською Галісією на Заході Європи. В нових умовах назва краю стала символізувати також трансформування традиції: розрив зі спадщиною Речі Посполитої, і нібито апелювала до руської історичної свідомості, яка на цей момент теж була вже трансформованою, і не була вже так прив'язана до образів княжої Галичини чи Волині. Зрозуміло, що назва краю була напівсимволічною, а давня «територіальна реальність» руських князівств суттєво трансформувалася. У склад новоутвореної провінції не ввійшла фактично колишня середньовічна Володимирія/Волинь, а лише землі колишнього Руського й частково Белзького воєводства Речі Посполитої. Натомість до цієї уявної, реконструйованої начебто княжої Галичини й Волині були прилучені території колишнього Краківського герцогства, котре почали сприймати як

² Engel Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Wien, 1792. T. 1. S. 5–6.

³ Wolff L. The Idea of Galicia... P. 13–16.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

нову, Західну Галичину. А ця трансформація була не лише віртуальною, а й реальною. Тепер до списку «галицьких» потрапили не лише колишні землі Русі на зразок Кросна чи Сянок, але й Бохня, Вадовіце і, зрештою, сам Краків. Це трансформувало і первісну ідею «Старої Галичини» як давнього Галицько-Волинського князівства, і ранньомодерну ідею Русі/Руського воєводства. Змінювалося й уявлення про історичну роль міст у Давній Речі Посполитій; торговий Львів був партнером торгового Кракова, але з погляду польської історичної пам'яті прилучення Кракова до новоствореної Галичини зі Львовом як столицею колишньої Русі було неприродним, кроком вниз у його адміністративній кар'єрі. Наслідком стала не лише прихована конкуренція Львова з Краковом, а й протиставлення Східної (русько-української) та Західної (польської) Галичини, що існували майже постійно, хоч краків'яни поступово стали ідентифікувати себе з галичанами.

Ф. Л. Г. [Франц Людвіг Гуссефельд]. Мапа «Географічна таблиця Королівства Любомерії і Галичини». Нюрнберг, 1775 р.

На початку формування нової провінції її територіальні трансформації були періодичними і тривали в різних напрямках. Так, до складу Королівства Галичини й Володимирії певний час входила й Буковина. Це теж змінювало адміністративний поділ і самé сприймання краю. Галичина довгий час була моделлю для Буковини, джерелом її кадрового, людського потенціалу, культурний зв'язок між Галичиною (як донором) й Буковиною (акцептором) залишався постійним. Тому українці виділяли, з одного боку, Галицьку та Буковинську Русь, а з іншого – Русь Угорську. Однак буковинці поступово здобувалися на власну ідентифікацію, а Буковина була відокремлена від Галичини. Географічний та географо-політичний образ нової провінції залишався змінним і неоднозначним. Водночас він тісно пов'язувався з таким інтелектуальним продуктом Просвітництва, як поняття Східної Європи чи Східної частини Європи.

Спочатку Галичину не трактували надто прихильно. Нова провінція здавалася екзотичною та незвичною для освічених людей периферійною колонією. Приблизно так її презентував ще Франц Краттер 1786 р.⁴ Ф. Краттер підкреслював також і територіальну різноманітність провінції, намагався простежити її територіально-адміністративні трансформації, зокрема поділ краю на шість округів: Львівський/Львів (Бережани, Броди, Жовква), Белзький (Сокаль, Замость, Томашів), Галицький/Галич (Заліщики, Тисмениця, Галич), Самбірський/Самбір (Дрогобич, Ясло, Перемишль) тощо. Зрештою, він відзначав демографічні зміни у провінції, порівнюючи результати 1776 р. і 1780 р. (і особливо акцентуючи на зміні пропорцій між християнським та юдаїстичним населенням краю)⁵. Ф. Краттера також цікавила історична і політична еволюція краю, трансформації його

⁴ У його тексті край було описано як досить дивну напівцивілізовану територію вчених, бюрократів, амбітної шляхти, бідних селян й греко-католицьких ченців і євреїв (Kratte F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Staatistik und Menschenkenntnis. Leipzig, 1786. Band 1).

⁵ Ibid. S. 131–144.

державного підпорядкування. Він стверджував, що Галичина – первісно частина Руської держави, яка згодом стала угорською (за адміністративним підпорядкуванням), а ще згодом – польською та, зрештою, – австро-угорською⁶. Загалом, Галичина Ф. Краттера поставала дуже своєрідним, віддаленим від Відня краєм із незвичною, змішаною культурою та історією. Уже в цій орієнталізуючій картині можна було побачити як міф, так і антиутопію.

Водночас образ Галичини у свідомості жителів Східної Європи поступово змінювався, трансформовався, увиразнювався, після винайдення Галичини почалося відкриття її окремих частин. Так, для чеха Карела Запа⁷ Галичина / «Галицька земля» починалася не від її столиці, а з маленьких містечок та передмість: від Винник через Жовківський край із Куровичами, Перемишлянами, Бережанами, Станиславівщиною та Коломийщиною з Монастириськами, Тисменицею, Галичем, Богородчанами, Тлумачем тощо. Край руських селян і польської шляхти, єврейських торгівців – таким поставала Галичина із Запового тексту перед чеськими читачами XIX ст.

Сільську руську/українську Галичину згодом знов стали віртуально трансформувати, шукаючи й виокремлюючи її етнічні субгрупи. Так з'явилися роботи Івана Вагилевича, котрий подавав її територією бойків та гуцулів, і статті Павла Йозефа Шафарика «Про землі, звані «Бойки»⁸. Останній згадував також і «русинських Бойків, що сидять у Східній Галичині від витоків Дністра у горах та полях на побережжі аж над Прут, у Самбірському, Стрийському, у низинних частинах Станиславського і Коломийського обводів»⁹. Хоча, І. Вагилевич та П.-Й. Шафарик репрезентували цей край і як землю гуцулів¹⁰.

⁶ Kratter F. Briefe über den itzigen... S. 154–188.

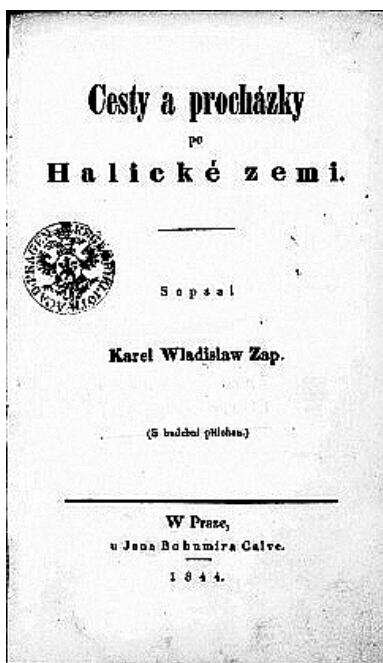
⁷ Zap K. Cesty a prochazky po Halicke zeme. Praha, 1863.

⁸ Safarik P. J. O zemi gmenovane Bojky. *Časopis Českého Museum*. Praha: Nakladem Českého Museum, 1837. S. 23–36.

⁹ Ibid. S. 29.

¹⁰ Vahylevyc J. Huculove, obyvatel vychodniho pohorja karpackeho. *Časopis Českého Museum*. Praha, 1838. Roc. 12. S. 475–498; Ibid. 1839. Roc. 13. S. 45–68.

Водночас трансформувалася й матеріальна цивілізація галицьких міст, зокрема зовнішній вигляд столиці краю – Львова. Трансформувалося саме уявлення про місто, його оборону, планування, комфорт жителів. Міські мури й інші фортифікаційні споруди почали розбирати: стратегія і техніка ведення війни змінилася – і вони втратили свої оборонні функції. Раціоналізм і прагматизм епохи освіченого абсолютизму ще довго був сильнішим, аніж слабкі романтичні спроби побачити в давніх руїнах пам'ятки старовини, які варто оберігати для нащадків. Поступово зникли не лише давні вали, бастеї, міські брами і т. зв. хвіртки, а й Високий та Низький замки. На місці укріплень почали закладати вулиці, бульвари, сквери, площі, сади й парки. Давні вузькі вулички не узгоджувалися з новими уявленнями про гігієну та з архітектурною естетикою. Зразками тепер стали не старі, а нові будинки. Наявність прицерковних цвинтарів у центральній частині Львова також суперечила гігієнічним уявленням: мертві мали бути відокремленими від живих. Водночас місто поступово витісняло живу природу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тогочасні Гетьманські вали були ще місцем для прогулянок міщан уздовж річки Полтви, береги якої були обсажені деревами. Наприкінці ж XIX – на початку XX ст. цю річку розглядали вже як джерело антисанітарії й вирішили заховати під проспект. Проте водночас довкола міста стали

«Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» Карла Владислава Запа. Прага, 1844 р.

закладати зелені зони, парки, насамперед Стрийський, який став витвором садівничого мистецтва. Частиною урбаністичного краєвиду Львова стали нові будівлі у стилі класицизму. Серед них, наприклад, перебудований із жіночого монастиря XVII ст. будинок колишнього Оссолінеуму (Національного закладу ім. Оссолінських), тепер – Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника (вул. Стефаника, 2), – інституцій, що за довгі роки існування сконцентрували інтелектуальну спадщину не лише Львова чи Галичини, а й певною мірою Центрально-Східної Європи. Натомість колишній Низький замок упродовж 1837–1842 рр. замінив збудований у 1837–1842 рр. т. зв. Старий театр чи театр графа Скарбека (тепер – вул. Лесі Українки, 1). 1842 р. ця споруда на 1 460 місць числилася серед найбільших європейських театрів, а далі кілька разів змінювала своє призначення. Після Другої світової війни сюди з Києва переїхав український драматичний театр ім. Марії Заньковецької. Поява будівель із такими функціями була знаком модернізації й секуляризації культурного життя львів'ян. Однією з типових пам'яток ранньоавстрійського Львова стала дуже ординарна і скромна споруда колишньої гауптвахти (пл. Підкови, 1). Інші архітектурні пам'ятки середини XIX ст., позначені бідермаєрівським стилем, були масивнішими й імпозантнішими, як палати латинських (римо-католицьких) архієпископів (Винниченка, 32), колишні споруди Намісництва та палацу губернатора (1821 р. побудови) на тій самій вулиці чи будинок Народного дому (вул. Театральна, 22). Вони позначені спрощеними архітектурними формами й скупюю орнаментикою. Частина львівських споруд середини XIX ст. була архітектурно різноманітнішою. Серед них, наприклад, – т. зв. «будинок пір року» на вул. Вірменській, 23, основу якого було закладено ще у XVIII ст., а сучасний екстер'єр походить із XIX ст. Барельєфи на фасаді будинку пронизані ідеєю всевладного Хроносу, який відмірює час. До цієї ідеї нав'язують і вміщені тут знаки зодіаку, і образки з щоденного життя місцевих галицьких селян взимку, восени, влітку й восени, підписані, однак, латинськими цитатами з Вергілія. Популярний у 20-х роках

XIX ст. стиль ампіру знайшов своє відображення в будинку колишнього Земельного кредитного товариства, декорованого міфологічними сценами роботи Гартмана Вітвера та Антона Шімзера, рельєфи якого видно також на т. зв. будинку Піллерів тощо. Загалом у середині XIX ст. фактично сформувався образ «сірого Львова» – міста, в архітектурі якого домінують сірий і чорний кольори. Естетика уніфікації інколи була настільки впливовою, що навіть ті будинки, які були забарвлені інакше, перемальовували в темно-сірі тони.

Конфігурація центру Львова, зокрема площі Ринок із прилеглими вузькими вуличками, трансформувалася лише частково. Але поруч почали виникати вулиці, запроектовані та забудовані вже за новими стандартами. Місто почало розширюватися за рахунок передмість, які отримали нове архітектурне обличчя. Значних змін у XIX ст. зазнав образ однієї з найголовніших міських будівель – ратуші. На початку століття львів'яни бачили на середині ринкової площі ще ренесансно-барокову споруду з давньою вежею і приміщеннями магістрату. Проте вже на початку XIX ст. уявлення про неї трансформувалося: частина мандрівників вважали давню ратушу не окрасою, а ганьбою Львова, що псує вигляд ринкової площі. Змінився простір довкола: були усунуті також і т. зв. середринкові кам'яниці міста, що нищило ратушну будову і згодом образ давньої ратуші почав асоціюватися з її руйнуванням 1826 р. Тепер оспівували нову ратушу 1835 р. Проте іпостасі Львівської ратуші початку XIX ст. були різними. Перша – помпезна споруда, що домінує над Ринком. Друга – напівзруйнована ратуша під час бомбардування (обстрілу) Львова 1848 р. Натомість перебудована Львівська ратуша, завершена 1851 р., початково вже не викликала захоплення жителів міста – збудований у стилі австрійських казарм «бридкий і бездушний пам'ятник німецькій бюрократії, який нічого не говорить ані душі, ані серцю Львів'янина»¹¹ тощо. Вони шкодують за «львівським Капітолієм» – старою ренесансно-бароковою ратушею зразка XVII ст.

¹¹ Наприклад див.: Jaworski F. Ratusz Lwowski. Lwów, 1907. S. 94.

Водночас, наприклад, монах та історіограф Львова Ігнацій Ходиницький від початку вважав австрійські перебудови міста знаками прогресу. Його «Historia stołecznego królestwa Galicji i Lodomerii miasta Lwowa» (1829) детально описувала трансформації зовнішнього вигляду галицької столиці. Автор цієї історії Львова відзначав, як позитивну зміну, перехід від дерев'яного до мурованого Львова, «що може рівнятися з найбільшими європейськими містами», ще за часів Речі Посполитої. Але вважав найбільшими змінами ті, які почалися у 1810-х роках. Старі споруди й вулиці Львова здавалися львівському кармелітові не такими гарними й зручними, як нові. Навіть давня ратуша тільки частково викликала його інтерес. «Найбільше у 1811 р. з великим завзяттям взялися до покращення міста: нижча Вірменська вулиця була сполучена з валом, а через це з містом. Рів при валі за Босацькою брамою – колись багнисте місце, – був засипаний землею, з самим валом і з дорогою зрівняний. Через сад Бернардинського монастиря проклали нову дорогу, через яку Сербянська й нова вулиця з галицьким передмістям ближче і вигідніше сполучення дістали. Також на багатьох порожніх плячах змурували нові кам'яниці. Була тут колись посеред міста досить зі смаком збудована ратуша, яка, від старості похилена, була у 1801 р. наполовину розібрана, а на її місці у 1826 р. розпочато будову нової, котра парадністю своєї структури й гарної симетрії там буде далеко перевищувати»¹², – впевнено твердив він. Особливо доречним історик вважав мощення львівських вулиць як конструктивну австрійську ініціативу: «Ц.-к. урядові слушно слід віддати належне, що наказав забрукувати болотисті міські дороги (на яких часто валялися безрогої, свині) та оброслі очеретом калюжі за мурами міста (де часом стріляли диких качок)»¹³. Його увагу приваблювали також нові ботанічні сади, променади та нові величаві будівлі, котрі засвідчували значні зміни публічного й суспільного життя (на-

¹² Chodyncki I. *Historia stołecznego królestw Galicji i Lodomerji miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terazniejszych*. Lwów, 1829. S. 442.

¹³ *Ibid.* S. 443.

приклад: «Інститут мистецтва плавання, що запевнює всілякі користі не лише військовим особам, але й цивільним, які хочуть набути вправності в русі тіла»¹⁴).

Трохи згодом Яків Головацький у мандрівних записках, з одного боку, описував несподівані трансформації галицьких сіл у «дерев'яні містечка» – ярмаркові осередки¹⁵, фіксуваючи і модернізацію повітових міст. Йому подобалося архітектурне оновлення навіть краю: «Хто бачив Стрий десять років тому, той сьогодні не впізнає його. Нема ані сліду дерев'яної ратуші, що стояла на самому майдані, з обідраною стріхою, напівзгнила й похилена. Ринок тепер гарно вирівняний, висипаний дрібним річковим піском, а при домах вимощений камінням, обабіч зустрічаються одноповерхові муровані будинки замість давніх єврейських будиночків з підгнилими дерев'яними підмурівками. Вулиці теж вирівняні й посипані піском. Тут міститься повітовий уряд, магістрат, нормальні школи, старий латинський костел, червону вежу якого видно здалека ... Єврейська синагога, гарно збудована на зразок храму Соломона, краща від костьо-лу і дивно мене вразила»¹⁶.

З іншого боку, тогочасних географів цікавили історичні й адміністративні трансформації краю, які подав граф Еварист Анджей Куропатницький у перевиданій 1858 р. «Географії Галичини»¹⁷. Він наголошував, що це насправді частина колишньої Речі Посполитої і ще давніших руських князівств, однак поділена за іншими принципами. Невипадково за північними кордонами Галичини в нього проглядалися давні межі між Белзьким та Волинським воєводством («і тут від городка до Володимира, колись столиці Лодомерії – далі поза Броди, Збараж, Озоховські, ріка Підгірці тепер відмежовує»)¹⁸. Сучасна ж Галичина й

¹⁴ Ibid. S. 446.

¹⁵ Подорожі в Українські Карпати: збірник / упоряд. і вст. ст. М. А. Вальо. Львів: Каменяр, 1993. С. 46.

¹⁶ Там само. С. 32.

¹⁷ Kuropatnicki E. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. 2 wyd. Lwów, 1858.

¹⁸ Ibid. S. 2.

Володимирія Е. А. Куропатницького – це два королівства, два князівства (Освенцімське та Заторське) і 18 циркулів¹⁹.

Натомість Станіслав Плятер 1825 р. уже виразно акцентував на штучній трансформації краю в австрійський час. «Галичина (Gallicya), – твердив він, – край двоякого походження, наслідок прилучення Малопольщі до Червоної Русі»²⁰. Він також відзначав зміни в назві та структурі новопризначеного краю: те, що від 1809 р. Галичину і Лодомерію стали називати лише Галичиною, і що з 1777 р. сюди залучали ще й Буковину. Це дещо ускладнювало загальну картину знань про цю територію, яка на той час окреслювалася із півночі Краківським князівством і Королівством Польським, з півдня – Угорщиною, на сході – Волинською, Подільською та Молдавською губерніями, і на Заході – австрійською частиною Сілезії/Шльонська. За багатьма параметрами образ Галичини був, на думку С. Плятера, непропорційним, із багатьма позитивними й негативними рисами: Західна Галичина, зокрема Мисленицький та Бохенський округ (обвід, цикрул), були густозаселеними на противагу малолюдній Стрийщині у східній частині краю, і ще менш заселеній у середині XIX ст. Буковині. Крім того, з 19 циркулів – 7 польських, натомість 12 – руських на чолі зі столицею краю Львовом (Львівський, Жовківський, Перемишльський, Бережанський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Чернівецький тощо)²¹. Водночас Галичина поставала тут краєм, що здійснила цивілізаційний стрибок: від території майже без значного промислу до краю, що випереджував інших густою сіткою комунікацій. (На цьому тлі тогочасна Буковина виглядала прогресуючою, однак все ще мало розвинутою землею).

У релігійних та адміністративних колах Ватикану й Відня Галичина початку XIX ст. стала відомою й через перипетії довкола

¹⁹ Ibid. S. 79.

²⁰ Plater S. H. *Jeografia wschodniéj części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody sławiańskie zamieszkaných obeymujący Prussy, Xięztwo Poznanskie, Szląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitę Kra-kowską, Krolestwo Polskie, i Litwę*. Wrocław, 1825. S. 79.

²¹ Ibid. S. 83.

фундування і функціонування унійної Галицької митрополії, що адміністративно змінювала релігійне обличчя греко-католицької спільноти краю²². Від кінця XVIII ст. до середини XIX ст. ішлося також і про поступову трансформацію етнорелігійних ідентичностей краю²³. Натомість у середині XIX ст. історичний образ Галичини трансформувалася від «Галіції» як небезпечної території під час «галицької різни» 1846 р. до бурхливої землі «Весни народів» 1848 р. Тоді ж актуалізувалася ідея радикальної трансформації: поділу краю на дві частини (руську та польську), якої вимагала Головна Руська Рада у Львові.

Книжкова культура і лектура Галичини кінця XVIII – початку XIX ст. Утворення 1772 р. Галичини й Володимирії трансформувало ставлення до писемної культури та культурної пам'яті давнішого часу. По-перше, Львів став центром нової провінції, звідси на околиці іррадіювала книжково-писемна культура, література й лектура. Ця література, як культура загалом, ставала щობільш світською, секуляризувалася, і релігійна книга вже не була її центром та підставою. Ймовірно, як і всюди у Європі, завершився також процес переходу від (переважно) голосного чи публічного читання для інших до тихої індивідуальної лектури «для себе». (Очевидно, що читання «для себе» практикували і в ранньомодерний час, а публічне читання для інших продовжувало існувати і в XIX–XX ст.). З іншого боку, у міру появи нових книжок і друкованих документів тексти, що виникли у «доавстрійський час», стали вважати «старими паперами» чи «шпаргалами», де йдеться про віддалені й неактуальні

²² Аналіз різних поглядів: Паславський І. Галицька митрополія: Історичний нарис. Львів: Сполом, 2007. 128 с.; Фондація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 років: зб. док. / упоряд., вст. ст. та комент. В. Ададунова. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2011. LVIII+190 с.

²³ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.: кол. моногр. / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020.

вже події. Саме так їх первісно сприймали й австрійські урядники, і нерідко малограмотні галицькі селяни. Духовенство й інтелігенція доволі пізно стала цікавитися давніми текстами як пам'ятками втраченого минулого й колишньої писемної культури. До того ж поступово виявлялася різниця між столицею та периферією краю. З одного боку, окремі міста, як Перемишль часів єпископа Івана Снігурського, на певному етапі навіть склали конкуренцію книжному руському Львову. Тут намагалися продовжувати руську культурну традицію, водночас пристосовуючи її до нових – австрійських естетичних віянь²⁴. З іншого – для значної частини сільської Галичини руська писемна культура та її традиції були нерідко чимось далеким та не надто зрозумілим.

За свідченням етнографа й священника Михайла Зубрицького на досвіді Мшанця Старосамбірського та Кіндратова Турчанського повіту, жителі цих сіл зберігали старі папери (документи) або «у шуфлядці» (спеціальній скринці з дощечок), як у Кіндратові, або в мішках чи торбах, як у Мшанці. Згодом австрійські урядовці стали штрафувати селян за «неостемпльовані» старі папери, і жителі галицького села почали масово їх палити, залишаючи лише частину важливих, з їхнього погляду, рукописів. До значущих, у селянській рецепції, відносилися тільки давні контракти, шлюбні угоди, заповіти та податкові книжечки. Так частина рукописів, що засвідчували історію сільської громади й окремих родин, безслідно пропала: «Горіло так, як субітка», – ділився враженнями один із мшанецьких господарів. Сучасник Михайла Зубрицького Іван Франко також нарікав, що в Галичині навіть визначні літературні руські пам'ятки з-перед XVIII ст. довгий час «лежали в рукописах, присипані пилом, або зберігалися по курних хатах мужицьких та дяківських, погорджені і зневажені ... нечисленними інтелігентами»²⁵.

²⁴ Метогія перемишлян. Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / вступ та упоряд. В. Пилиповича. Перемишль, 2009. 135 с.

²⁵ Апокрифи і легенди з українських рукописів / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. [Репринт видання 1896 р.]. Львів, 2006. С. II.

З іншого боку, жителі Львова й Галичини не лише дистанціювалися від писемно-культурної та літературної спадщини Речі Посполитої, яку часом вже не зовсім розуміли. Тогочасні інтелігенти та урядники навпаки намагалися акумулювати, систематизувати й упорядкувати давні архіви, зорієнтуватися в їхньому змісті та пристосувати до інтелектуальних потреб нових читачів. Прикладом стала організація т. зв. Бернардинського архіву у Львові, який нові владні інституції почали упорядковувати ще до 1800 р., і матеріали якого після 1860-х років стали підставою для понад 20 масивних томів «Aktów grodzkich i ziemskich». Те ж відбулося з давніми друкованими книгами, іншою книжковою продукцією, яку, поряд із новою продукцією, акумулювали книгозбірні Львова (бібліотека Львівського університету, Оссолінеум тощо). Так просвітницька систематична модель читання, принесена австрійською владою, згодом наклалася на романтичну й позитивістичну візію збереження писемної спадщини різних національних спільнот, зокрема й української. Водночас інкорпорація в Австрію та створення Галичини як провінції сприяли й переписуванню просторового образу Львова, й цілого регіону: столицю та інші населені пункти було перенесено на мапи, та, зрештою, на сторінки Йосифінської та Францисканської метрик, що «інвентаризували» край²⁶.

Також у XIX ст. перед інтелігенцією краю постало питання графічної форми письма як етнонаціонального та конфесійного ідентифікатора. Частково це питання перейшло їм у спадщину з часів пізньої Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. у провінції вже існував «кирилично-латинський дисбаланс». На цей момент частина руських міщан частково дистанціювалася від кирилиці або ж взагалі не вживала її у побуті так само, як і руську мову. Це зменшувало кількість тих, хто писав та читав по-руськи, і збільшувало кількість тих, хто користувався латинкою. Тому згодом навіть діячі руського руху середини XIX ст., як-от: Іван Вагилевич, Денис Зубрицький або Яків Головацький, писали й

²⁶ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / відп. ред. П. Захарчишина; склали: П. Пироженко, В. Сіверська. Київ: Наукова думка, 1965.

видавали частину своїх робіт польською, а не українською (отже, латинкою, а не кирилицею). У сім'ї майбутнього русофільського лідера Івана Наумовича також усі говорили польською, а «руські молитви» записували латинкою. Згодом тенденції стали змінюватися, а ще пізніше – переросли в баталії між прихильниками різних видів письма. Поява «Русалки Дністрової» 1837 р., а раніше – записаного латинським шрифтом «*Ruskoĥo wesila*» Йосифа Лозинського (1835), події «Весни народів» 1848 р., графічно-правописні дискусії кінця 1850 р. – початку 1860-х років та наступні баталії довкола руського (українського) письма в Галичині продемонстрували дві тенденції у сфері використання писемностей. З одного боку, вони показали вагання місцевих русинів (українців) між кирилицею й латинкою.

Так, Йосиф Лозинський у 30-х роках ХІХ ст. вважав «латинку» гнучкішою та придатнішою для передавання фонетичних і морфологічних особливостей руської мови. Водночас він думав, що кирилиця консервує русинів лише в її власному, кириличному середовищі, закриваючи шлях до записаної латинським шрифтом європейської літератури. Його опонент – Маркіян Шашкевич –

Маркіян Шашкевич

апелював до того, що саме традиційна кирилиця найкраще передає зміст і звукову форму руської мови. Він та його однодумці бачили в «латинці» небезпеку полонізації галицьких русинів. Після появи «*Ruskoĥo wesila*» Маркіян Шашкевич звинуватив Йосифа Левицького, що той «відверг азбуку питому руськую і прийняв букви ляцькіі». Питома руська абетка, під якою він розумів кирилицю, уявлялася М. Шашкевичеві сакральною спадщиною, диференційною ознакою руськості в польському суспільно-

му контексті, відхід від якої був би національним гріхом. Саму кирилицю письменник всяко поетизував та оточував метафорами: «Азбука святого Кирила була нам небесною, незборимою твердею ..., була найкріпшим стовпом, несхлибимою скалою, не котрій Русь святая ... крепко стояла. Є то діва райська звідострійна, озорена добродійною силою, що нас теплим, солодєньким духом овіває, єї то чудне діло, що ми досі русинами!»²⁷. Протиставляючи азбуку «абцадлу», руський діяч вважав латинку невідповідною структурі слов'янських мов. Він думав, що тільки кирилиця здатна чітко й однозначно передавати специфічні для слов'ян звуки. Натомість латиниця вимушена вживати для їхнього позначення різні букви й буквосполучення. Замість об'єднувати й уніфікувати слов'янський світ, латинка його роз'єднує, і одні слов'янські читачі не розуміють текстів інших – робив висновок М. Шашкевич²⁸.

Але навіть у його середовищі не було повного відчуття графічної спільності. Про це свідчила суперечка між братами Головацькими. Один із них, Іван, вважав запровадження латинки («польських» літер) у галицьких руських книжках способом переорієнтації місцевих інтелігентів із консервативно-відсталого «попівської» літератури на європейські літературні зразки. Як наголошував І. Головацький, «граж-

«Матеріали до історії азбучної війни в Галичині», подав і упорядкував Іван Франко. Львів, 1912 р.

²⁷ Шашкевич М. Руськоє весіле. *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* Київ, 1965. С. 112.

²⁸ Там само. С. 114–115.

данка» відрізає освічених українців від західних слов'ян (чехів та поляків) та решти європейських народів. Латинізація письма, на його думку, могла б розширити читацьку аудиторію галицько-руських текстів. Натомість руським селянам, як підкреслював автор, однаково, якою графікою написані тексти: вони переважно неграмотні, нічого не читають, і їх необхідно навчати письму від азів: «А селянин наш, якщо навчиться колись читати, то не буде твердо знати, чи то польські літери, чи якісь інші, тільки слова свої і письмо своє зможе відчитати»²⁹. Я. Головацький – адепт «гражданки» навпаки наполягав на зближенні галицько-руської читацької публіки з російською. Кирилиця для нього була виразом автентичної «слов'янської» ідентичності. Натомість латинське письмо здавалося письменникові чужим, насадженим слов'янам ззовні «волею і неволею з ветою латинською»³⁰. Такі погляди – наслідок складної еволюції, адже перший десяток українських пісень Я. Головацький записав у шкільні роки не руськими, а «польськими» буквами³¹. Відомим культурним фактом є також «Holos na holos. Slovo na slovo do redaktora Slova» (1861) Антона Кобилянського й Костя Горбала, котрий мав довести, що можна писати народною мовою й латиницею, та, як приклад, наводив поезії Юрія Федьковича. Ця ініціатива однак не знайшла підтримки ані в народовському, ані в русофільському таборі. В іншій частині імперії – Угорській Русі Михайло Лучкай підкреслював відчутну різницю у вимові давніх кириличних літер, зокрема «ятя», на слов'янських просторах. Водночас граматист намагався захистити власне руську, зокрема галицьку, вимову літери «ять». «Росіяни вимовляють як је. Серби і чехи як іе ... Русини, включаючи й населення Галичини та Малоросії, вимовляють як наголошене і ... Я не маю наміру ... розмірковувати, який спосіб вимови є найкращим, бо якби хтось і відтворив, що було в устах самого Кирила, то й він

²⁹ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 153.

³⁰ Там само. С. 162.

³¹ Огоновській О. Історія літератури рускої. Львів, 1894. Ч. 4. С. 62.

не змінив би прийнятого у практиці звучання»³². З іншого боку, руська/українська, польська та єврейська інтелігенція, поряд із міщанством/буржуазією, урядниками, аристократією й духовенством стала осередком розповсюдження нової літератури та писемної культури в галицькому суспільстві.

Нова парадигма читання почала утверджуватися ще наприкінці XVIII ст. Разом з австрійськими службовцями, котрі творили адміністративні структури нової провінції, сюди ж проникла також і німецька література, починаючи від звичайних шкільних підручників³³. Німецькі посібники – «коменіуші» у світських школах, як і «гешіхти» в духовних семінарях, залишалися актуальними майже весь австрійський час. Особливо важливими вони були наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., коли школярі та студенти, а також семінаристи користувалися частково німецькими, а частково і руськими та польськими підручниками, написаними за німецькими зразками.

Яків Головацький

До тогочасної лектури потрапляли й тексти доавстрійської книжної руської та польської традиції. Так, за спостереженнями Михайла Зубрицького, у першій третині XIX ст. перемишльські парафіальні та деканальні бібліотеки склалися частково з латинських богословських книг (виданих у Відні або Римі), частково – церковнослов'янських та українсько-русських (тексти Михайла Лучкая, Григорія Ількевича), і навіть російських (почаївського друку);

До тогочасної лектури потрапляли й тексти доавстрійської книжної руської та польської традиції. Так, за спостереженнями Михайла Зубрицького, у першій третині XIX ст. перемишльські парафіальні та деканальні бібліотеки склалися частково з латинських богословських книг (виданих у Відні або Римі), частково – церковнослов'янських та українсько-русських (тексти Михайла Лучкая, Григорія Ількевича), і навіть російських (почаївського друку);

³² Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. Київ: Наукова думка, 1989. С. 55.

³³ Наприклад, букварів, котрі містили не лише ази писемності, але й читанки й основи катехизму тощо. (Див.: ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Stadtschulen in der kaiserlich-königlichen Staaten. Lemberg: Tomas Pilller, 1793).

польських текстів (серед авторів яких були також руські автори, зокрема Денис Зубрицький) і з німецькомовної (значною мірою віденської) літератури (включно з коментарями до Святого Письма). До того ж авторами частини німецьких книжок були також галицькі русини-українці (німецькою була написана «Grammatik der ruthenischen oder kienrussische Sprache in Galizien» Йосифа Левицького, окремі тексти митрополита Григорія Яхимовича тощо).

Григорій Яхимович

Сила німецького писемного слова була притягальною і в руському, і в польському середовищі. Не дивно, що на початку – в середині XIX ст. мандрівники відзначали німецько-польський вимір міської культури Львова. Польська й німецька мова тут сусідять, як і німецькі та польські вивіски на спорудах. «Усі написи на вулицях і громадських площах, як і всі вивіски й оголошення в купецьких крамницях німецькі й польські. У книгарнях німецьких книг стільки

ж, як і польських, і на вулицях постійно чути тільки ці дві мови, так що все тут бачиться в подвійному образі, як через бінарні окуляри», – підкреслював Йоганн Коль 1838 р.³⁴.

Зрештою, одним зі знаків підданства центральній владі було й розповсюдження нової імперської літератури, котру згодом назвали лояльною чи вірнопідданою. (Наприклад, читання книжок на зразок «Katechizmu poddanych galicyjskich»).

Роль транслятора офіційних поглядів та посередника між державою й жителями провінції виконувала також преса, котра трансформувала культуру читання і циркулювання новин у суспільстві, починаючи від французької «Gazette de Leopol» (1776–1777), яку видавав шевальє Оссуді, до руських «Розпо-

³⁴ Історія Львова в документах і матеріалах: зб. док. і матеріалів / упоряд.: У. Я. Єдлінська та ін.; редкол.: М. В. Брик (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1986. С. 116.

ряжень краєвих оурядовъ для королевства Галиціи и Великого княжества Краковскаго» (1863–1865) та інших схожих видань. Натомість уже наприкінці у львівських університетських колах існувала конкуренція руської (української) та церковнослов'янської (з одного боку), польської, німецької та латинської (з іншого) викладових мов. Зокрема, на тлі явного чи прихованого протистояння руські та польські викладачі намагалися утвердити кожен свою або ж характерну для своєї конфесії мову через книги, як-от, наприклад, переклади філософії Крістіяна Баумейстера «россійскою» мовою Петра Лодія (Львів, 1790) чи церковної історії Данненмайра у церковнослов'янському перекладі Теодора Захаріяевича

(Львів, 1790). Трансформувалася й релігійна лектура греко-католиків. Початково її становили підручники для «алюмнів» – семінаристів та посібники для священників. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сюди входили передусім переклади німецьких авторів*. У XIX ст. читацькі преференції поляків та українців-русинів вийшли поза наслідування німецьких текстів. Через лектуру почали щораз чіткіше передаватися національні аспірації поляків і українців, а також слов'янофільські концепції. До того

* Зокрема, «Оснoв пасторального богослов'я» Франка Гіфтшціца, церковної історії Йоганна Маттіаса Шрока, історії філософії Фрідріха Бавмайстера, екзегетики Старого Завіту Ж. Монспреґера і герменевтики Нового Завіту Даміяна Черни тощо.

«Катехизм галицьких підданих про їх права й повинності під оглядом уряду, двору і себе самих» Константи Леліва Слотвінського. Львів, 1831 р.

ж був доволі помітним вплив тогочасної польської, російської та чеської літератури на ментальність галицьких українців.

Іван Вагилевич

Це помітно з тих книжок, які читали у залах львівського Оссолінеуму М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. «Хроніки» Яна Длугоша, Мацея Стрийськовського й Марціна Бельського, часопис самого Закладу ім. Оссолінських, «Історії Польщі» Йоахим Лелевеля та Єжи Самуеля Бандтке, «Граматика слов'янська» Єрнея Бартола (Варфоломія) Копітара, німецька «Історія слов'янських літератур» Павла Йозефа Шафарика, фі-

лологічні праці Йосефа Добровського, поезії Юліуша Словацького цікавили їх поряд із польським перекладом «Руської Правди», Острозькою Біблією, виданням «Слова о полку Ігоревім», збірниками українських пісень Михайла Максимовича та матеріалами сербського фольклору Вука Караджича, історією Російської держави Миколи Карамзіна, нарисом російської літератури Миколи Греча, збірниками Кірші Данилова. На цьому тлі переклади текстів Тіта Лівія з історії давнього Риму, праці Йоганна-Готфріда Гердера чи оповіді Константина Вольнея про Сирію та Єгипет були, радше, відгалуженням основної тематики. Однак і вони свідчили про напрям інтелектуальних зацікавлень³⁶. Зрештою, увагу львівських «будителів» також привертав дуже популярний тоді Краледворський рукопис та «Slavy dčeri» Яна Коллара і, наприклад, польський переклад «Потрійного Львова» Бартоломія Зіморовича.

Така лектура частково визначила й подальші долі тих, кого в студентські роки назвали «Руською трійцею», та їхніх послідов-

³⁶ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали... С. 18–51.

ників серед галицьких українців, хоч усі вони згодом захоплювалися творчістю М. Шашкевича. Дороговказом для частини майбутніх руських діячів, зокрема майбутніх народовців, стали тексти на кшталт фольклорних збірників Михайла Максимовича. Проте частина adeptів руського руху в Галичині, як-от Я. Головацький, поступово почали відходити від читання «малоруської» та локальної галицько-руської літератури до студювання творів Михайла Погодіна, Михайла Хераскова, Олексія Хом'якова, Юрія Венеліна, Миколи Карамзіна. У випадку Я. Головацького, як наголошували його біографи і він сам, від початку німецькі, польські, церковнослов'янські та малоруські тексти сусідили з російськими. Зокрема, він ще хлопцем намагався читати твори М. Карамзіна, залишені його дідові якимось російським офіцером ще 1809 р.³⁷ Вони, зрештою, стали одним із першоджерел панслов'янських та русофільських симпатій Антонія Петрушевича, Івана Гушалевича, Антонія Добрянського тощо³⁸.

Проте творчість «Руської трійці» розгорталася в умовах цензури. Цей чинник загалом становив суттєвий бар'єр між авторами й читачами Галичини початку–середини ХІХ ст. і в руському, і в польському середовищі. Саме на цензуру скаржився Лешек Дунін-Борковський, підкреслюючи, що «галицька література й цензор перебувають у простому стосунку. Чим кращим був цензор, чим стравніший мав шлунок, веселіший гумор, чим у щасливішій хвилі брав рукопис до рук, тим також краща була література. Впливали на неї різні й зв'язки цензора з тим, хто пише, листки, прохання, компліменти, подарунки, підкупи. ... Історія галицької літератури – також і біографія цензора, свідоцтво дрібних нераз деталей його домашнього життя, його гумору, смаку і розсудливості» («Uwagi ogólne nad literaturą w Galicji»)³⁹. І не дивно, бо в житті самого письменника цензура

³⁷ Огоновскій О. Исторія литературы руской... С. 63.

³⁸ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Мудрий. Львів: Літопис, 2015. С. 68.

³⁹ Dunin Borkowski L. Uwagi ogólne nad literaturą w Galicji. Artykuł trzeci. *Tygodnik Literacki*. Poznań, 1842. Nr 49. S. 389.

відіграла одну з ключових ролей. Не менше вона позначилася й на літературній діяльності М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького – творців-упорядників «Русалки Дністрової». Цей невеликий том виходив поза межі тої парадигми, яку задавала тогочасна руська книжна культура в Галичині, що асоціювалася передовсім із релігійною літературою. Він став продуктом кількох традицій. Для тих, хто входив до кола «Руської трійці», друкована «Русалка Дністровая» була логічним продовженням попереднього рукописного альманаху – «Син Русі» (1833). Автори й упорядники «Русалки» також зауважували, що «їм судилося послідніми бути», а їхня книжка «у простодушному наряді» має постати перед своїми «сестрицями». Справді, альманах був віддзеркаленням текстів, що з'явилися іншими слов'янськими мовами. На це вказували чеські цитати-епіграфи з творів Яна Коллара, польські – з Богдана Залеського, переспіви-переклади («переводи») з сербських народних пісень, популяризованих Вуком Караджичем, та з «Краледворського рукопису», котрий у свідомості тогочасних читачів поставав твором чеської давнини, а не фальсифікатом Вацлава Ганки, поклики на старочеську «*Mater verborum*». Навіть оригінальні твори («складання»), які подавав у «Русалці» Маркіян Шашкевич (як «Згадка»), були нав'язані мотивами й образами того ж Яна Коллара, автора популярної тоді «*Slávy dčeri*». «Русалка Дністровая» виникла на перетині цих читацьких інтересів, але абсорбувала й відобразила лише їхню частину. Вона засвідчувала і тенденції розвитку тогочасної писемної культури, які пропагувала «Руська трійця». Одна з них – записування місцевого фольклору (пісень «від Перемишля», «від Бережан», «від Коломиї», «від Золочева»), а також спроба його історичної інтерпретації (Вагилевичів «Передговор к руським пісням народним»). Інша тенденція, яку репрезентували власні твори М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, навпаки, стала спробою фольклоризувати літературу, зробити її ближчою до народних зразків. Часом романтичне захоплення фольклором як виразом дохристиянської старовини набирало форми «неоязичництва»: автори альманаху бачили в народних текстах «віно дідів перед-

хрестових», імена давніх богів та обрядів та, як зауважив Ярослав Грицак (2003), виступали під слов'янськими іменами Руслана (Шашкевич), Далибора (Вагилевич) та Ярослава (Головацький), що теж апелювали до легенди «золотого віку» поганської Русі та її дописемної історії. Однак на сторінках «Русалки Дністрової» читач знаходив також прославу християнізації, образ «добрих», простих руських священників, що «співали Службу Божюю мовою народа». Яків Головацький, описуючи в «Русалці» давню писемну спадщину Галицької Русі, звертався саме до християнської духовної традиції: рукописних Біблій, Євангелій, служебників, Діань апостолів, Прологів, Синаксарів, Євхологонів, Житій святих, Поученій Єфрема Сиріна та інших манускриптів львівської монастирської василіанської бібліотеки. Ідеалізована «старовина», яку оспівувала «Русалка з-над Дністра», не була лише фольклорною язичницькою: це засвідчувала також опублікована в альманасі руська грамота («А се я, пан Ленко»), датована 1424 р. У власних текстах упорядники, нібито розвиваючи народні мотиви, водночас конструювали традиційні для романтизму теми нещасливого кохання («Жулин і Калина» І. Вагилевича) чи «справедливих месників» – «добрих розбійників» («Олена» М. Шашкевича). Навіть насичені фольклорними формулами й стилізовані під народнописемну поетику «гадки» та «казки» представників «Руської трійці» насправді були цілком літературними сонетами й новелами. Передмова до «Русалки Дністрової» не випадково декларувала її фонетичні правописні принципи («Пиши – як чуєш, читай – як видиш»). Альманах був частиною також орфографічної культури й ідеологічно-правописних дискусій свого часу. Публікація «Русалки» 1837 р. протистояла як традиційній мовно-правописній системі тогочасної літературної руської мови, так і «модернізуючим» схемам латинізованого «*Ruskoĥo wesila*» Й. Лозинського (1835).

Однак цензор Венедикт Левицький відхилив «Русалку Дністрову» як текст, не придатний для друку, вважаючи, що її сумні історичні мотиви можуть навіювати песимізм, сприяти нелояльному ставленню до наявної влади серед читачів. До того ж, літературне ремесло здавалося цензорів несумісним зі священничим

покликанням М. Шашкевича⁴⁰. Красне письменство значною мірою підкорялося політичним ідеалам австролялізму. Саме тому окремі мотиви «Русалки Дністрової» вважали бунтом проти тогочасного дискурсу. Значна частина тиражу книжки, що вийшла поза Галичиною, так і не дійшла до масового читача, бо була знищена, а інша – розповсюджувалася як нелегальна література серед

РУСАЛКА ДНІТРОВАЯ

Mathematische Welt-Verlag.

У ВУДИМЬ

Печатни Жорел. Везучица Пештальского.

1837.

Літературно-фольклорний альманах «Русалка Дністрова».
Буда, 1837 р.

вузького кола читачів. Згодом писання М. Шашкевича, попри пізніші зауваження його критиків кінця XIX–XX ст., таки були не просто популярними серед читачів (зокрема, через шкільні хрестоматії), а й стали підґрунтям для пробудження національної свідомості галичан, і для галицької літературної традиції, і (частково) для сприймання зазбручанських текстів. Невипадково один із чільних діячів українського руху на Стрийщині Олекса Бобикевич 1893 р. реконструював давню й новішу рецепцію «Русалки Дністрової», подаючи її як головний Шашкевичів твір: «Люди беруть, читають і

очий своїх не можуть відірвати від тої дивної книжочки. Якось так писана, як ще до тепер ніхто у нас не писав; читаєш і розумієш усе; так написано по нашому, як мати учила, а так красно, що читаєш, то аж за серце стискає, аже плакати ся хоче, не зна-

⁴⁰ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали... С. 61–62. Назва книжки скеровувала радше до язичництва, а не християнства. До того ж, в оточенні авторів «Русалки» та студентів тогочасної греко-католицької духовної семінарії у Львові стали виявляти «підозрілі» й заборонені для читання конспіраційні тексти руською мовою, а це ще більше нагнітало атмосферу.

еш чи з радости, чи з жалю. Читаеш і нагадуються тобі тоті пісні наші красні, що їх наш нарід виспівує»⁴¹.

Попри тиск, у читанні й виборі літератури серед галицьких руських інтелігентів намітилися дві тенденції. Спочатку лектуру руських (українських) інтелігентів у Галичині моделювала польська література. Так, сферу зацікавлень галицьких польських інтелектуалів першої третини XIX ст. моделює, наприклад, «Історія столичного королівств Галичини й Лодомерії міста Львова» монаха-кармеліта Ігнація Ходиніцького⁴². Автор визначив досить чітке коло своїх адресатів. У його центрі перебувала громада міста, міська рада Львова та її тодішній президент Ян Гоме. Далі І. Ходиніцький апелював до своїх потенційних читачів-передплатників. До них входили передовсім представники тогочасної міської аристократії та вищого духовенства римо-католицького, греко-католицького та вірмено-католицького обрядів (від графів Дзедушицьких до русько-українського єпископа Львівського Михайла Левицького й Перемишльського Івана Снігурського), керівники львівських духовних семінарій та чернечих згромаджень, настоятелі храмів (від Вавжинця Беланського, тогочасного префекта римо-католицької духовної семінарії, вікарія Львівської вірменської катедри Яна Аксентовича до Сабатія Гарасевича з греко-католицької духовної семінарії та настоятеля тодішніх львівських василіан Варлаама Компанієвича), цісарсько-королівські радники, шамбеляни. Замовниками книжки стали, звичайно, і тодішні галицькі книгарі (Францішек Піллер, Кун і Ян Міліковський, Бартоломій Яблонський). Ще одну нішу майбутніх читачів займали урядники (судові консилярі, інгросисти, циркулярні комісари, а поруч із ними професори університетів та гімназій, звиклі богослови, звичайні міщани й міщанки). Саме цим 142 читачам і

⁴¹ Бобикевич О. На спомин святочного обходу 100-літних роковин уродження Маркіяна Шашкевича в Стрию дня 3 грудня 1911 року. Відчит о. Олекси Бобикевича на вечерку «Міщанської Бесіди» в Стрию 29 жовтня 1893 року. [Стрий], 1911. С. 15.

⁴² Chodyncki I. *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów teraznieyszych*. Lwów, 1829.

призначалася 185 примірників «Історії»⁴³. Натомість І. Ходиніцький вказував, що сам був уважним читачем текстів, із яких брав дані для своєї книжки. Серед них – неопубліковані ще тоді історії Львова Бартоломія Зіморовича та Томаша Юзефовича, пізньосередньовічні й ранньомодерні видання історії Яна Длугоша, Мартина Кромера, Александро Гваніні, Мацея Меховіти, Марціна Белського, Веспасіана Коховського, Самуеля Грондзького, Шимона Старовольського, Шимона Окольського, того ж таки Бартоломія Зіморовича, а також книжки сучасних чи ближчих у часі до Ігнація Ходиніцького авторів: історію російської державності Миколи Карамзіна й історію польського народу Адама-Станіслава Нарушевича. Зрештою, поштоvhом для написання історії Львова для монаха стали публікації аналогічних історій Кракова та Варшави, на котрих він також wzорувався⁴⁴. Згодом, у міру зростання національної самосвідомості, польську лектуру стали чітко відмежовувати від руської. Зрештою, на початку ХІХ ст. польська література

KRONIKA

MIASTA

LWOWA

Spisane i wydane

LWÓW. 1844.

*«Хроніка міста Львова»
Дениса Зубрицького. Львів,
1844 р.*

в Галичині переважала руську. Навіть тексти руських (українських) вчених, як альтернативна давнішій праці І. Ходиніцького «Хроніка міста Львова» Дениса Зубрицького, була опублікована польською.

Проте, починаючи зі середини ХІХ ст., коло читання руського соціуму також поступово розділилося, повторюючи розлами політичних та ідеологічних симпатій всередині спільноти. Стимулом для розвитку «молодого» літературного дискурсу в цей час (зокрема в русько-українському середовищі) була «зовнішня» (чеська, німецька, польська) ро-

⁴³ Chodyncki I. *Historia stołeczno...* P. V–X.

⁴⁴ *Ibid.* P. XI–XIV.

мантична лектура, котра закликала до зміни парадигм, навіть до повстання проти них, конструкції нових образів і цінностей. Але пізніша політична реакція відтермінувала політичні та культурні зміни.

Імідж провінції, книжна культура й лектура Галичини (1850-ті роки – 1918 рік)

Зміни уявлень про край у другій половині XIX – на початку XX ст. Тим часом трансформації образу Галичини тривали. Так, у другій половині XIX ст. книжка Іполіта Ступніцького, присвячена географії Галичини та видана вперше 1849 р., а вдруге перевидана 1869 р., подавала хоч і подібну, але іншу картину краю⁴⁵. Це стосувалося й ланцюжка попередніх історичних трансформацій, які вели до утворення провінції: фактичним попередником Галичини для І. Ступніцького була Червона Русь/Руське воєводство, давнє Поділля – тільки її частиною (Тернопільщина й Броди), як і Покуття (Коломийський округ) та Лодомерія (Сокаль і околиці). До історичних (чи архаїчних) у розумінні сучасників І. Ступніцького належали уже й утворення на зразок князівств Освенціма і Затора та поєднання Галичини з Буковиною (гористою Дакією), як і королівство Краківське.

Для автора цього географічного нарису 1869 р. образ краю, що складався з 20 циркулів-обводів, і який він описував 1849 р., був уже минулим. Тепер, після адміністративних змін, його формували 75 повітів, «установлених у кожному місті та значнішому містечку»⁴⁶. До того ж, Галичина І. Ступні-

⁴⁵ Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym: z mapą Galicyi i Bukowiny. 2 wyd. Lwów, 1869.

⁴⁶ «Galicya była podzieloną na 20 obwodów, które od miast miały nazwę: te są: obwód Krakowski, Wadowicki, Bocheński, Sądecki, Tarnowski, Jasielski, Rzeszowski, Sanocki, Przemyski, Żółkiewski, Lwowski, Złoczowski, Sam borski, Brzeżański, Stryjski, Stanisławowski, Kołomyjski, Tarno polski, Czortkowski i Czerniowiecki. Teraz podzielono Galicyę na powiaty, których jest 75, ustanowionych w każdym mieście i znaczniejszym miasteczku».

цького була значно більша демографічно, аніж цей край у рецесії його попередників: близько 5 млн 300 тис. осіб, 4 млн із яких автор зараховував до автохтонів, а решту – до прибульців, які, однак, уже адаптувалися й сприймали Галичину своєю батьківщиною⁴⁷. Водночас географ бачив перед собою край, який трансформується, у якому активно вирубуються ліси та зменшується кількість диких тварин. Проте він задоволено змальовував трансформовану й модернізовану Галичину як перехрестя місцевих та міжнародних шляхів. Хоча, Галичина І. Ступницького – усе ще не край, що продукує власні вироби, а територія торгівлі. Описуючи генезу провінції, І. Ступницький змальовував картину галицької історії до початку правління Франца Йосифа I як низку трансформацій. Вона починалася з княжих часів, із тим, що спочатку виглядала роздвоєною на історію польської та руської Галіції, які згодом об'єднуються під пануванням польських володарів. Утворення австрійської Галичини поставало тут лише переходом польських територій під контроль Австрії через претензії Угорської корони. У такий спосіб різні епохи формування краю зливалися в один, майже неперервний континуум.

Карл-Еміль Францоз уже у 1870-х роках описував Галичину та Буковину ще як «Напів-Азію»⁴⁸. Для нього, як і для частини австрійців, вона була ще не повністю модернізованою, не адаптованою до австрійської реальності, і лежала на напівцивілізованому кордоні з варварським степом, азійськими просторами. Це – частина австрійського державного організму, яка все ще потребувала культурної трансформації⁴⁹. Взагалі далека від імперських центрів територія часто видавалася австрійським бюрократам та літераторам модернізованою і немодерною, щасливою і нещасною водночас⁵⁰. Натомість

⁴⁷ Stupnicki H. *Galicja pod względem...* S. 4.

⁴⁸ Franzos K. E. *Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien.* Leipzig, 1876.

⁴⁹ *Ibid.* S. XIV–XVI.

⁵⁰ Kłańska M. *Daleko od Wiednia: Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772–1918.* Kraków: Universitas, 1991; Cybenko L.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

для місцевої польської інтелігенції та духовенства австрійські трансформації Галичини виглядали не завжди привабливо. Наприклад, Валер'ян Калінка зазначав, що Австрія насправді приєднала до себе кілька воєводств зруйнованої Речі Посполитої. Він також ретельно простежував адміністративні змі-

Владислав Мічинський, мапа «Галичина й Лодомерія з князівствами Буковиною, Освенцімом, Затором і Великим князівством Краківським для вжитку народних шкіл». Жешув, Відень, 1872 р.

ни краю аж до 1853 р., порівнював стару і трансформовану політико-адміністративну й фінансову систему, і на підставі власних обрахунків доводив, що мешканці нововиниклої Галіції сплачують монархії на 50 млн злотих більше, ніж сплачували їхні предки Давній Речі Посполитій, їхні доходи були більшими. Навіть давнє шкільництво здавалося В. Калінці в чомусь кращим, аніж нове, ранньоавстрійське. Теж саме

Galicia miserabilis und/oder Galicia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur. Lwiw; Wien, 2008.

стосувалося австрійських міст і містечок, бо звідти, за В. Калінкою, витісняється польська культура: «Назагал, чим більше місто (за винятком Кракова), тим менше у ньому польськості»⁵¹.

Водночас адміністративні, територіальні й архітектурні зміни столиці краю, Львова, продовжувалися. На кінець XIX ст. публічний простір міста був адміністративно поділений на 5 дільниць, кожна з яких мала свій порядковий номер: т. зв. Галицьке (I), Краківське (II), Жовківське (III), Личаківське (IV), Середмістя (V). Саме такий Львів бачили мешканці й гості міста на тогочасних картах. Міський ландшафт у цей час знову змінився. Так, поступово, починаючи ще з 40-х років XIX ст. і аж до 1903 р., почали перекривати («засклеплювати») міську річку Полтву, що розширило простір для нового будівництва. Водночас у другій половині XIX ст., особливо у добу т. зв. автономії Галичини, місто почали ще інтенсивніше розбудовувати, вже у стилі еkleктики. На цій хвилі виник ряд приватних і публічних споруд: колишні Палаці польських аристократичних родин Потоцьких (1880), Сапег тощо. Водночас з'явилися імпазантні будинки Земельного банку, Галицької ощадної каси. Період інтенсивної забудови приніс також будівлі колишнього медичного факультету Львівського університету на вул. Пекарській (після Другої світової війни трансформовані у Львівський державний медичний інститут, тепер – Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького). Водночас з'явилася й масивна споруда Головної пошти, будинок Львівської політехнічної школи – нинішній головний корпус університету «Львівська політехніка», алегоричні фігури на портику й алегоричні розписи, в інтер'єрі якого демонстрували характерну для XX ст. віру у швидкий технічний прогрес тощо. Нове розуміння того, яким має бути побут гостей міста, спричинив появу низки респектабельних готелів, як-от «Жорж», «Гранд готель» (відновлений під тією ж назвою у 90-х роках XX ст. на проспекті Свободи), «Імперіаль» тощо.

⁵¹ Kalinka W. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackiem. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1898. S. 55.

Переkritтя Полтви змінило центральну частину австрійського Львова – нинішній проспект Свободи, де впродовж 1897–1900 рр. постав новий Міський театр (тепер – Театр опери і балету ім. Соломії Крушельницької). Його фасад увінчує складний алегоричний комплекс: фігури Комедії, Трагедії, восьми муз, горельєфні зображення Життя та Мистецтва, скульптурна композиція, що персоніфікує Поезію, Музику й Славу (центральна постать, що підносить золоту пальмову гілку) тощо. Розкішний інтер'єр споруди формують, зокрема, настінні панно з сюжетами театральних вистав ХІХ–ХХ ст. і плафон, розписаний «Тріумфом Слави». Знаковою для театру стала також сценічна завіса «Парнас» Генриха Семирадського, яку традиційно опускають переважно під час театральних прем'єр чи відкриття нових сценічних сезонів. Ця будівля мала репрезентувати Львів як культурну столицю регіону, демонструвати заможність міста та вишуканість смаків місцевої публіки. Іншою символічною будівлею цього ж порядку став помпезний будинок колишнього Галицького сейму – регіонального парламенту, що уособлював адміністративні й політичні амбіції столичного міста. Зведена в 1877–1881 рр. на тодішній периферії Львова, ця споруда мала важливу ідеологічну функцію. Про це свідчили й символічні зображення на її фасаді. Вони матеріалізували цивілізаційні пріоритети ХІХ ст. (у скульптурних групах «Освіта» та «Праця») й персоніфікували ідею єдності регіону так, як його розуміли в польських середовищах краю (алегоричні фігури «Галичина», «Вісла» і «Дністер»). Суспільну значимість будівлі підкреслював також її інтер'єр, зокрема масивні двері і сходи, що вели до залу засідань Крайового сейму на другому поверсі. В нішах перед нею містилися скульптури польських та руських володарів середньовіччя, які мали, очевидно, вказувати на спільну польсько-українську історію Галичини. У самому залі, спорудженому у формі амфітеатру, були місця для 230 послів (депутатів) сейму, кілька ярусів трибун для головуючих, за спинами яких розміщено фриз із алегоричними картинами авторства Генрика Родаковського, що увічнювали видатних історичних персонажів Галичини. Стіни залу

прикрашало полотно Яна Матейка «Люблінська унія». Після Першої світової війни, розпаду Габсбурзької монархії, польсько-української війни 1918–1919 рр. дещо пошкоджену споруду Галицького сейму передано під новий корпус тогочасного Львівського університету. У контексті містобудівного буму на зламі XIX – на початку XX ст. архітектурний ландшафт міста стала формувати модна у столиці імперії – Відні, сецесія. В Галичині цей виточений стиль мав, фактично, два національні обличчя: польське, (т. зв. «старопольський» й «закопанський» стилі), яке у Львові творили архітектори Владислав Садловський, Юліан Захаревич, і українське («гуцульський» стиль), пов'язане, зокрема, з іменем Івана Левинського. Завдяки його діяльності в центрі та на периферії міста у перші десятиліття XX ст. постали зразки українського модерну: численні житлові будинки, споруда колишнього страхового товариства «Дністер», будинок бурси Українського педагогічного товариства, Музичного інституту ім. М. Лисенка.

У другій половині XIX ст. для підданих Австро-Угорщини образ Галичини теж трансформувався. Наприклад, Франтішек Ржегорж зображав край передусім у ракурсі немодернізованих Покуття, Гуцульщини й гуцулів, їхнього мистецтва та вірувань. Так, Покуття в нього поставало забутою екзотичною землею навіть на тлі усїєї Галичини, що зберігає давню автохтонну, не трансформовану модерними впливами, культуру: «Нема мальовничішого закутку в галицькій Русі над Покуття; світ про нього мало що знає, тому та загублена країнка ніби створена, щоб зберегти своє етнографічне обличчя для майбутнього»⁵². Це, разом з ілюстраціями гуцульського народного промислу, які він згодом подав до наукового словника Яна Отта, також формувало уявлення про незвичний галицький край як територію гір⁵³. Наприкінці XIX ст. загальний образ провінції

⁵² Řehoř F. *Územi Huculů. Slovansky sborník*. Praha, 1884. R. 3. S. 290–297; 351–360.

⁵³ Детальніше див.: Kaleta P. *Cesta do Haliče František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19. století*. Olomouc: Votobia, 2004. 270 s.

в чеській колективній пам'яті відображали статті Оттової енциклопедії. У них (пером того ж таки Франтішек Ржегоржа) подана, зокрема, історія трансформацій Галича: від старої княжої столиці, що була суперечкою між руськими князями, до нового містечка, цікавого для автора своїми караїмами⁵⁴. Демографічна Галичина на сторінках цієї праці поставала територією міст і містечок, що перебували на стадії поступового розростання, змін, модернізації: від Львова з тогочасними 127 тис. населення до Самбора, Золочова, Бережан, Борислава, які тоді ще не подолали 10-тисячного бар'єру⁵⁵. Галицька історія (передусім середньовічна) у чеських текстах – це історія змін етнополітичного домінування. Початкова історія краю була історією руською, натомість її приєднання до Польської корони виглядало, як «відлучення від решти Русі». Прихід на землі колишньої Русі Австро-Угорщини поставав двояко: позитивно, як «наведення порядку», і негативно, як германізація й централізація території.

Універсальна французька географія Європи Елізе Реклю⁵⁶, матеріали до якої давали також місцеві автори, зображала Галичину (разом із Буковиною) частиною Австро-Угорщини, але також «австрійською Польщею та Рутенією» – фактично, західною й польською частинами⁵⁷. Східна Галичина в тексті Е. Реклю асоціювалася тут із територією рутенцями, котрі, на думку автора, перебувають на етапі мовних і культурних трансформацій, невизначеності, у пошуку ідентичності між польською та руською мовою, греко- та римо-католицизмом, – підкреслював автор чи автори. Водночас рутенців/русинів у текстів Е. Реклю описано як тих, що намагаються уникати суспільних трансформацій: вони зберігають свої давні вірування,

⁵⁴ Řehoř F. Halič. *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha; J. Otto, 1896. T. 10. S. 771.

⁵⁵ Ibid. 1896. T. 10. S. 771–788.

⁵⁶ Reclus E. *Europe. The Earth and its Inhabitants*. New-York: D. Appleton and Company, 1883. Vol. 3: Austria-Hungary, Germany, Belgium and the Netherlands. 504 p.

⁵⁷ Ibid. P. 114–121.

стороняться цивілізації та освіти. Загалом, Галичина у праці Е. Реклю виглядала екзотичним транзитним пунктом на шляху із Західної Європи до Росії й Азії, яка все ще не трансформувалася у Схід чи Захід і не індустріалізувалася, бо її промисловість перебувала ще в зародку⁵⁸.

Згодом британка шотландського походження Мені Мюріел Дові на сторінках книжки подорожей із характерною назвою «Дівчина в Карпатах»⁵⁹ також зображала Галичину дивною територією з нестабільною історією та політичною реальністю. Саме історична динамічність і поліетнічність здавалася американці цікавою на тлі сучасної малозначущості та маргіальності австрійської провінції. Минуле краю вона уявляла собі калейдоскопом сенсаційних пригод та постійного історичного руху. Так, вона підкреслювала, що вже сама його назва була не раз трансформованою, і змінювалася більше десятка разів. Ця авторка, як і інші, відзначала політичну змінність регіону, на який, як твердила, у різний час претендували Росія, Польща, Угорщина й Австрія. Вона розповідала, що етнічні спільноти краю також причинилися до етнокультурних трансформацій, бо в різний час намагалися витіснити одна одну на відносно малій території, замешкуваній спочатку «русинською расою», потім перенаселеною євреями, колонізованою та завойованою поляками тощо.

Критичним проти австрійської Галичини та її політичних трансформацій був Пилип Свистун. Він, як і його однодумці, бачив у новій провінції колишню територію «русских», спольщену у вигляді Руського воєводства і ще раз трансформовану австрійською бюрократією. Розглядаючи історію прилучення колишніх земель польської корони до Австро-Угорщини, представник русофільської історіографії майже відразу трансформував (і політизував) твердження Йогана Енгеля: «Галичина є властиво руський (“русский”) край, і уряд Росії може досить легко ви-

⁵⁸ Reclus E. Europe. The Earth... P. 121–124.

⁵⁹ Dowie M. M. A Girl in the Carpathians. New-York: Cassel Publishing Company, 1898. 301 p.

магати його повернення на тій підставі, що тут володарювали потомки великих князів»⁶⁰. Уся книжка П. Свистуна була пронизана однією ідеєю: показати, що сучасна йому Галичина – це і є Прикарпатська/Червона Русь, поставлена на сторожі південно-західних країн Русі, яка в нових обставинах і під новим пануванням усе одно не піддається австрійським трансформаціям, залишається стійкою до зовнішніх викликів та здатна ще довго виконувати свою культурну (і, ймовірно, політичну) місію⁶¹.

Інші претензії до Галичини мав Станіслав Щепановський, який формував образ галицької нужди («*ędzy Galicyi*»). Промисловець демаскував позитивний образ краю, протиставляючи йому картину якраз не трансформованої, не модернізованої, збідованої, відсталої, малоосвіченої провінції, не надто врожайної землі. «Кожен її кілометр мусить вижити 60–64 і навіть 80 людей, які живуть з рільництва», – твердив С. Щепановський, однак відзначаються меншою продуктивністю праці, ніж у розвинених країнах⁶². Проте доходи й заощадження галицьких міщан та продуктивність їхньої праці теж дуже низькі, зазначав він. Загалом, за більшістю економічних показників, за винятком залізниць, Галичина С. Щепановського займає останнє місце серед європейських регіонів⁶³. Спосіб життя мешканців краю видавався промисловцеві фатальним, бо їх косять хвороби, а харчування галичан виглядало дуже неякісним: «... немає краю на цілій земній кулі, де б гірше відживлялися» (як підкреслював автор, тільки алкоголю й тютюну тут споживають більше, ніж деінде)⁶⁴. Недобір фінансовий, недобір живності, суспільний недобір/неграмотність населення (19 % тих, хто вміє читати й писати, в Галичині напротива-

⁶⁰ Свистунъ Ф. Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австріи: в 2 ч. Львовъ, 1895. Ч. 1. С. 26.

⁶¹ Там само. Ч. 2. С. 738–741.

⁶² Szczepanowski S. *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. 2 wyd. Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. S. 3.

⁶³ Ibid. S. 17.

⁶⁴ Ibid. S. 25.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

гу 52 % в Угорщині) – такі невтішні ознаки бідного, не модернізованого регіону С. Щепановський добачав всюди. Водночас він пропонував новий образ краю – суспільно трансформованої, економічно реформованої та фінансово сильної Галичини майбутнього.

«Galicya i Wegry». Мапа Галичини й Угорщини за «Загальною енциклопедією» Самуеля Оргельбранда, 1898 р.

Особливо відстаюю, консервативною, реакційною автори кінця XIX – початку XX ст. зображали Галичину кінця XVIII – початку XIX ст. Частина досліджень та популярно-наукових нарисів, що походили з польського середовища, акцентували на різкому трансформаційному переході від «своєї» Речі Посполитої з її шляхетською демократією до чужої німецької й абсолютистської Галичини⁶⁵.

⁶⁵ Див.: Lozinski W. Galiciana. Kilka uwag z pierwszych lat historii galicyjskiej. Lwów, 1872; Lozinski W. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku. Lwów, 1913; Sznür-Peplowski S. Galiciana. 1778–1812. Lwów, 1896.

Натомість із польського боку постійним було переконання, що Східна Галичина загалом була споконвіку польською землею. «Дванадцять східних обводів Галичини, названих давніше Червенськом, Червоною Хробацією, Хорвацією ..., які пізніше назвали Червоною Руссю, первісно замешкувані слов'янськими племенами, за свідоцтвами найдавніших і нових історіографів, були від непам'ятних часів, ще у X столітті, частиною польської держави»⁶⁶, – категорично заявляв один із польських авторів, повторюючи думку багатьох тогочасних інтелігентів. Натомість руські/українські географи у другій половині XIX ст. чітко стверджували існування етнографічної Руської землі чи, у пізнішій версії, України-Руси, західною частиною якої ставала якраз Галичина⁶⁷. Цікаво, що, наприклад, Григорій Величко 1897 р. у популярному виданні формував уявлення про Україну/Руську землю, оперуючи розмірами галицької території і підкреслюючи, що ціла українська земля «є близько 14 разів більша від Галичини, а значно більша, бо у дві Галичини, від царства австрійського»⁶⁸. Це сприяло тому, що українці могли гордитися своєю Руссю. Однак суперечність між польською та руською візією Галичини вже була підставою конфлікту, що розколював галицький соціум.

Краєм із багатьма проблемами Галичину зображали й польські наукові видання початку XX ст., зокрема двотомна «Galicya» Францішка Буяка⁶⁹. Її автор відштовхувався від тези, що Галичина є «дуже спізненим за всіма параметрами краєм»⁷⁰. Але вчений був переконаний, що Галичина – частина Польщі, яка має географічно вигідне розташування й «відкриті дороги для комунікації» з іншими регіонами Європи: Росією, Шльонськом, Моравією й наддунайською Австрією, Румунією, отже,

⁶⁶ Dobczanski A. Wyjasnienie sprawy ruskiej. Lwów, 1885.

⁶⁷ Див.: Доктор географії Григорій Величко / за ред. проф. О. Шаблія. Львів, 2012. С. 58–116.

⁶⁸ Там само. С. 58.

⁶⁹ Див.: Bujak F. Galicya. Lwów; Warszawa, 1908. Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. 562 s.

⁷⁰ Ibid. S. 6.

потенційного готова до економічної трансформації. Попри те, дослідник вважав її лише рільничим регіоном серед промислово розвинутих країв, а славою Галичини називав, переважно, сіль, нафту та озокерит⁷¹. Це означало, що позитивні економічні трансформації краю, перетворення його з сировинного придатка на індустріально розвинений регіон були ще попереду. Водночас Ф. Буяк побоювався негативних, на його думку, етносуспільних трансформацій, а саме, що через розвиток міцніючого українського руху по обидва боки Збруча ситуація в Галичині може докорінно змінитися на користь українців («Галицької Русі»), і поляки мусять враховувати ці перспективи. Тому науковець закликав польську спільноту Східної Галичини використовувати «оборонну» тактику, щоб встановити чіткі межі розвитку руського руху на «спільній землі»⁷².

У цьому плані важливою для польської сторони адміністративно-політичною трансформацією стала автономізація Галичини⁷³. Надання автономії краю, з одного боку, мало бути символом нової візії регіону в політиці центральної влади у Відні. Фактично ж, як виявилось згодом, під виглядом автономних структур (зокрема Галицького сейму) сформувалася своєрідна квазідержавність – замітник втраченої Давньої Речі Посполитої для польського населення краю. Тому для українців автономія Галичини згодом стала виглядати ширмою, за якою приховувалися політичні домовленості Габсбурзького двору з місцевими польськими суспільними елітами. Натомість поляки все одно бачили себе підданими монархії, а не володарями на власній території, та вважали, що центральна влада готова сприяти власне їхнім конкурентам, тобто українцям. Проте, як виглядає, у політичній уяві Відня другої половини XIX ст. справді важливішим був образ польської, а не української Га-

⁷¹ Ibid. S. 26.

⁷² Ibid. S. 87, 94.

⁷³ Уська У. Автономізація Галичини: (1861–1873): процес законодавчого оформлення польської національно-територіальної автономії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2017. Вип. 18. С. 99–126.

личини. (Зокрема, через більшу впливовість та політичну активність польських кіл). Лише на початку ХХ ст. імператор та його оточення (під впливом соціально-політичних рухів у краю) почали змінювати своє ставлення до галицького українства та добачати в ньому силу й водночас можливу лояльну опору для власної політики. Проте загалом, попри економічну підтримку краю та його політичне усамостійнення, промислово нерозвинена й небагата Галичина для Відня довгий час не була пріоритетом. По суті, лише прикордонний статус регіону на тлі поступового загострення австрійсько-російських відносин зробив його стратегічним плацдармом, від якого певною мірою залежала безпека й цілісність усієї держави Габсбургів.

Трансформація/модернізація краю опинялася під вогнем критики з різних причин. Юліан Бачинський в «Україні Ирреденти» змальовував трагедію Галичини, яка несподівано опинилася в новому для себе капіталістичному світі. Дороги, що поєднали Галичину з Австрією та рештою модернізованої Європи, як заявляв він, насправді зробили її неконкурентною, селянською. Віч-на-віч з індустріальним світом край повинен змінити своє обличчя й не бути більше територією патріархального рільництва⁷⁴. Водночас потреба в розвитку, як прогнозував Ю. Бачинський, змусить Галичину (як віденську «колонію») домагатися федералізму. Це завдасть вирішального удару по австрійському централізмі, головною опорою якого є, власне, Галичина та її провінційність⁷⁵. До того ж ланцюжок трансформацій не мав би закінчуватися: Австрія мала би стати федерацією народів, а не національно-змішаних країв. Тому автор «Ирреденти» заявляв, що Галичина чи колишня Галицька Русь має возз'єднатися з Волиню, Поділлям, Новоросією і Малоросією, утворивши нову державу, «Україну для себе» – велику, політично незалежну від «Кавказу аж по Сян»⁷⁶. Отож ідея економічної критики Галичини привела українського

⁷⁴ Див.: Бачинський Ю. *Ukraina irredenta*. 3-тє вид. Берлін, 1924. С. 8.

⁷⁵ Там само. С. 42.

⁷⁶ Там само. С. 97.

соціал-демократа до уявного на той час перекроювання політичної мапи Східної Європи, однією з центральних осей якої мала б стати Галичина.

Водночас Галичину кінця ХІХ – початку ХХ ст. місцеві жителі рекламували як поєднання традиції, консерватизму й навіть відсталості зі швидким розвитком і прогресом. Частина авторів описували провінцію як регіон швидкої трансформації: індустріалізований край, у якому розвиваються промисли та ремесла⁷⁷, і, отже, модернізується саме суспільство. Принаймні таку картину репрезентували на загальноімперському рівні перед вибухом Першої світової війни⁷⁸. Частину центральних видань, присвячених Галичині, її історії та пам'яткам, зображено її польською провінцією чи провінцією з польським культурним та політичним обличчям. В одній із таких публікацій, що вийшла спеціальним додатком до віденської, еволюція адміністративного розвитку краю в очах авторів цього ілюстрованого додатка до ілюстрованого часопису «Reise und Sport»⁷⁹ виглядала доволі чіткою й логічною: від первісної організації Галичини й Володимирії як вияву централізму при Марії Терезії до появи Міністерства Галичини у Відні, «галицької резолюції» 1868 р. і автономізації краю під впливом польських політичних чинників тощо. А проте такі видання намагалися подати Галичину не лише центром літературного, музичного чи політичного життя (передовсім польських мешканців краю), але й нафтовим краєм, місцем розвитку мінеральної та солевидобувної промисловості, краєм курортів.

⁷⁷ Див.: Bujak F. Galicya. Lwów; Warszawa, 1910. Т. 2. Цікаво, що наприкінці книжки дослідник скаржився на те, що в Галичині не цікавляться, не читають ані не концентрують у якійсь книгозбірні статистичні та економічно-господарські матеріали, що затемнює загальну картину суспільного становища у краю для історика (Ibid. S. 509).

⁷⁸ Ćwikliński L. Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Wien and Leipzig, 1913.

⁷⁹ Galizien. Seine Kulturelle und Wirtschaftliche Entwicklung / red. S. Bergmann. Wien, [1912]. S. 9, 16, 40.

Ще одним важливим феноменом стала трансформація ідентичностей регіону в напрямі галицької ідентичності. Поляки, українці, євреї початку ХХ ст. добре знали, що вони – галичани, або ж галицькі русини, галицькі поляки, галицькі євреї. Це робило їх «іншими» і в межах монархії, бо маркувало провінційне походження, і в межах уявних спільнот-етнічних груп, бо теж робило носіями локальної ідентичності. Інколи галичани трактували і як окремий соціум, у якому етнонаціональні риси витіснено територіальними, а національна свідомість – австролялізмом. Зокрема, австрійська влада стала творити (а місцеві жителі – приймати) галицьку ідентичність як одну з опцій у виборі між вже наявними польською, єврейською та руською з її видозмінами («русько-українською» чи українфільською, «русько-російською» чи русофільською, «русько-польською» чи полонофільською) ідентичностями. Так, у «Великому світі Цаповичів» Яна Ляма⁸⁰ галичанами чуються австрійські бюрократи та кар'єристи: русин і русофіл Йоганн де Кашуба фон Сарафанович і частково згерманізований, а частково сполонізований чех Вацлав-Венцел Прецлічек. Саме він стає зразковим типом «утилітарного галичанина», декларуючи німецькою, що кожен у провінції повинен користуватися рідною мовою, «бо цього зичить собі високий уряд і також місцева людність, а я то мушу знати найкраще, бо є галичанином (ein Galizianer)»⁸¹. Після Першої світової війни галицька ідентичність, з одного боку, зберігалася, а з іншого – розпадалася (як і сама ідея автономної чи й незалежної Галичини), наприклад, на львівську та краківську (серед польського населення). В українських середовищах її замінило відокремлення від польської ідентичності і певне протиставлення «новим» українським ідентичностям – волинській та холмській, які з'явилися разом з утворенням міжвоєнної Польщі.

Для прихильників руського (українського та, частково, русофільського) руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. ідеологічно важливим

⁸⁰ Lam J. Wielki świat Capowic. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1976. 175 s.

⁸¹ Ibid. S. 149.

був образ Галичини/Halyczynu та Галицької Русі. У цій доктрині вона протистояла сполонізованій Галіції/Galicui – частині уявної майбутньої Польщі й відрізнялася від урядової Galizien – реальної провінції Австро-Угорщини. Так сприйнята Галичина поставала місцем негативних суспільних трансформацій⁸²: релігійної дискримінації, латинізації та полонізації русинів⁸³.

Руські діячі, як Григорій Купчанко, пояснювали своїм прихильникам: австрійська Галичина – це первісна Хорватська/Слов'янська держава, що після приєднання до Русі почала називатися Червоною Руссю, а ще пізніше стала самостійною державою, Галицьким князівством. Її пізнішу історію автор описував як приневолення, полонізацію та релігійну асиміляцію в межах Речі Посполитої, а останній етап – як приєднання «бідної, темної, пониженої, знищеної» Галицької Русі до Австрії, у якій вона, зрештою, знову потрапила під польське панування⁸⁴. Водночас Галіцію/Галичину Г. Купчанко описував краєм загрозливих суспільних трансформацій: польське населення поступово збільшувалося, а українське зменшувалося⁸⁵. Натомість явні представники русофільського руху творили образ Галичини як одного з панславистичних осередків і джерел розповсюдження православ'я в регіоні, репрезентували її трансформованою під польським та австрійським впливом частиною Малої або Південної Русі й стверджували, що «Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска ... есть одна і та ж сама Русь»⁸⁶.

⁸² Kupczanko G. Die Schicksal der Ruthenen. Leipzig, 1882; Ukrainischen Klub des Reichsrates. Die österreichische Politik gegen die Ruthenen. Wien, 1900.

⁸³ Birkbeck W. J. Religious Persecution in Galicia (Austrian Poland). London, 1912.

⁸⁴ Купчанко Г. Галичина и еи руски жители. Відень, 1896. С. 6–28.

⁸⁵ Там само. С. 37, 48–84; Орлевич І. Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2021. С. 103–128.

⁸⁶ Стенографический отчетъ изъ судебной росправы по ділу Ольги Грабаръ и товарищей. Львовъ, 1882. С. 80.

У Росії також обговорювали проблему Галичини як землі, історично «спорідненої» з імперією. Поступово в уяві російських політичних кіл викристалізувався образ суміжної території – Галиции чи Галиччини – регіону, який варто трансформувати в руслі «російської ідеї», розповсюджувати свій ідеологічний і релігійний вплив, політичну й фінансову присутність. Кінцевою метою мало би стати приєднання «несправедливо відірваної» Галичини до Росії⁸⁷. Її описували як приклад германізаційних і полонізаційних змін – австрійський край як територію з гарною, але зовсім полонізованою столицею (Львовом), і бідними провінційними містечками та селами, де живуть «хлопи, ієреї та євреї»⁸⁸.

Частина уявлень про стан і статус краю в Росії були інспіровані діями українського напрямку. Скажімо, Михайло Грушевський описував провінцію як зону українсько-польського протистояння та пояснював ставлення місцевих українців до адміністративної і національної автономії краю. Тут історик характеризував «Галицію» як провінцію, що межує з Російською імперією і довго живе в умовах конституційної реформи, що, однак, не впливає на неї позитивно: «Галичина (“Галиція”) прославилася крайніми зловживаннями, збоченнями конституційних форм, крайнім напруженням національної боротьби, що паралізує усякий національний та культурний її рух»⁸⁹. Учений репрезентував усю історію Галичини кінця XIX – початку XX ст. як «голосний протест проти підміни національно-територіальної автономії автономією областей, складених з різноплемінних територій і відданих у безконтрольне розпорядження пануючим національно-класовим групам»⁹⁰.

Галичину під кінець XIX – на початку XX ст. стали сприймати землею гуцулів (рідше – лемків), котрі стороняться

⁸⁷ Кельсієв В. Галичина и Молдавія. Санкт-Петербургъ, 1868. С. III–IV.

⁸⁸ Там само. С. 11.

⁸⁹ Див.: Грушевський М. Изъ польско-украинскихъ отношеній Галици. 2 изд. Санкт-Петербургъ, 1907. С. 5.

⁹⁰ Там само. С. 73.

модернізації⁹¹. У листі Михайла Коцюбинського до Євгена Чикаленка вже наступного, 1911, року Гуцульщина асоціювалася з ізоляцією від світу та величною природою, а гуцули поставали майже нехристиянізованими «первісними номадами». Після появи «Тіней забутих предків» вони стали певним стандартом оцінки Гуцульщини й гуцулів (а частково Галичини та галичан загалом) в українському письменстві.

Натомість Гнат Хоткевич⁹² на уявній мапі «маленької Галичини» репрезентував Гуцульщину не ідеалізовано, описуючи всі недоліки її немодернізованості територією неосвіченості, найменш знаним, «занедбаним, кутом з найбільшою кількістю анальфабетів і з найменшим процентом організацій»⁹³.

Іларіон Свенціцький на початку ХХ ст. скрупульозно зібрав звістки росіян про «Австрійську Русь» (маючи на увазі, що-правда, угорську, буковинську, і галицьку її частини). З його тексту випливало, що російські мандрівники та військові бачили в австрійському краї, з одного боку, ту ж Русь, а з іншого – упорядковану за німецьким порядком провінцію, кращу, ніж землі Російської імперії: «Галіція здавалася нам, росіянам, незрівнянно багатшою ... і кращою за наші сусідні губернії: містечка і міста забудовані добре, вулиці вимощені, країна прорізнана шосе, у селах хати просторі, чисті, усі вибілені, селяни одягнуті чистіше й очевидно заможніше, аніж у нас. Усе це робило дивне враження і нехотячи виникало питання, чому у нас гірше». Така цитата показова для книги І. Свенціцького. (Хоч автор мав тоді протилежну мету – показати благодію впливу Російської імперії на відродження місцевого руського руху)⁹⁴.

Водночас до Галичини стали прикладати модель польського й українського П'ємонту – центру національного відродження.

⁹¹ Див.: Бикова Т. «Верховино, світку ти наш...»: гуцульський текст української літератури першої третини ХХ століття. Київ: Четверта хвиля, 2015. 424 с.

⁹² Хоткевич Г. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1966. Т. 2. С. 565–566.

⁹³ Там само. С. 494.

⁹⁴ Свенцицкий И. Материалы по исторш возрождения Карпатской Руси. Львовъ, 1905. Кн. 1. С. 13.

Велика війна кілька разів змінила сприймання Галичини. На її початку галичани ще підкреслювали свою відданість Австрійській монархії, виступаючи як «тирольці Сходу». Натомість під час російської окупації 1914–1915 рр. і наступів 1916 р. та 1917 р. на Галичину/Галицію/Галиччину в російському політичному дискурсі її зображали новою провінцією Російської імперії – слов'янською землею, визволеною з-під австрійського ярма. Водночас упродовж 1914–1915 рр. галицькі землі опинилися у складі Галицько-Буковинського губернаторства (що чисто механічно збіглося з початковою австрійською ідеєю об'єднання Галичини й Буковини). У його складі виділялися Львівська, Тернопільська, а згодом також Чернівецька й Перемишльська губернії⁹⁵.

Російська візія мала виразний ідеологічний напрям: Східна Галичина – це Галицька/Підкарпатська/Червона Русь, яка має бути інтегрована в етнічну Росію⁹⁶. В інших тогочасних текстах (зокрема виданих під егідою журналу «Украинская жизнь»)⁹⁷. Галичину як «самостійну країну» також зображали державним утворенням княжих часів, родоначальником якого виступав Володимир Святославович. Водночас прихильники цього напряму підкреслювали, що вже у XIII ст. Київ та Галич належали до різних культурних світів: – східного, візантійського та західного⁹⁸. Далі історію краю описували вже як історію провінції Польської та Австрійської держави, хоча період конституційної реформи та галицької автономії зображали часом розквіту української

⁹⁵ Детальніше див.: Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 388 с.; Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 78–108.

⁹⁶ Червонная Карпатская Русь – часть единой неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского отделения галицко-русского общества. Киевское отделение галицко-русского общества. Киев: [б. и.], 1915. 64 с.

⁹⁷ Галичина, Буковина, Угорская Русь. 2 изд., доп. / сост. сотр. журнала «Украинская жизнь». Москва: Задруга, 1915. 281 с.

⁹⁸ Там само. С. 47.

Галичини⁹⁹. Микола Ястребов, етнограф та російський археолог, спророкував майбутнє «Галиції» після російського завоювання як радикальну трансформацію: «...вона і фактично і юридично буде “виділена” з Австрії і возз’єднана з Росією, а дві її частини – західна, польська і східна, руська (малоруська), у тій чи іншій формі будуть “відділені” одна від одної»¹⁰⁰.

Натомість книжка Миколи Лагова з 1915 р. репрезентувала Галичину вже як російську губернію – «свою» Галичину на противагу австрійській Галиції. З перших сторінок автор стверджував, що цей «старий російський край» – навіть не звичайна провінція, а «ціла держава і за своїми розмірами, і за кількістю населення, і за багатствами, і навіть за своєю тисячолітньою історією»¹⁰¹. Цю історію М. Лагов подавав як низку історико-політичних трансформацій: прилучення хорватського Галича до Руської держави, самостійність Галичини наприкінці XI ст., її розквіт при Романовичах у XIII ст., занепад у XIV ст. «польське засилля» аж до XVIII ст., «австрійське ярмо» після 1772 р. із коротким руським відродженням у XIX ст. у боротьбі з «українським тиском» і «тріумфальне злиття Галичини з рештою неозорої Росії»¹⁰².

Навіть 1917 р. представники російської інтелігенції все ще вважали, що найкращим виходом для всієї Галичини було б її нове трансформування – «визволення» російськими військами: «...від перемоги росіян галиційські русини й поляки можуть чекати виконання своїх заповітних бажань: поляки – об’єднання Польщі, русини – братнього прийому й таких умов свого існування, за яких могли б вилікуватися важкі недуги цього страждальця-народу»¹⁰³. Проте плани остаточної інтеграції краю в Росію не були реалізовані.

⁹⁹ Там само. С. 56.

¹⁰⁰ Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 года. Петроградъ, 1915. С. 142.

¹⁰¹ Галичина. Ея исторія, природа, населеніе, богатства и достопримѣчательности / сост. Н. Лаговъ. Петроградъ, 1915. С. VII.

¹⁰² Там само. С. 2–7.

¹⁰³ Уланов В. Галиція въ ея прошломъ и настоящемъ. Москва, 1917. С. 47–48.

Після 1915 р. українці, поляки, німці та євреї описували образ «Галицької Руїни» як знищеної Східної Галичини¹⁰⁴. Проте, українці та поляки прагнули на цьому тлі сформувати образ Галичини нової, повоєнної. Частина польських авторів, як Александр Щепанський, далі розвивала ідею економічної модернізованої Галичини/Galycyi – одного з найбільших збірників фінансованих заощаджень та покладів нафти (з яких, однак, користають лише закордонні консорціуми)¹⁰⁵. Також польські суспільні діячі щораз частіше стали критикувати довоєнний устрій Галичини, вимагаючи замість автономії її «усамостійнення». Таким принаймні бачив її майбутнє Казимир Бартошевич. Він розглядав історію Галичини як австрійський політичний проект, виділяв у ній час абсолютизму, конституційний період та робив висновок, що край потребує незалежності більшої або такої ж, як Хорватія. Крім того, автор вимагав свободи комунікації між польською Галичиною та Королівством Конгресовим як символу єдності одного народу (відповідаючи варшавській критиці Галичини як відсталого, консервативного і лояльного до Австрії польського краю)¹⁰⁶.

Натомість спроби таких суспільно-політичних трансформацій австрійський проект, а згодом акт «виокремлення» Галичини й утворення Польського королівства 5 листопада 1916 р., що фактично визнавав її польську належність, викликав спротив українських політичних еліт. Тому українці, зокрема представники віденської еміграції, все активніше

¹⁰⁴ Іван Петрович (Крип'якевич І.). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів: Червона Калина, 1923. Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років; Мазур О. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584: Держава і армія. С. 44–55.

¹⁰⁵ Szczepanski A. *Rozwój przemysłu w Galicji: (dotychczasowe drogi i wytycznie na przyszłość)*. Lwów, 1916. S. 43.

¹⁰⁶ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicyi. Jej stan przed wojną i «wyodrębnienie»*. Warszawa; Lublin; Lodz; Kraków, 1917.

розповсюджували ідею української Галичини, яка повинна була б відіграти ключову роль у реалізації українського політичного проекту. Така Галичина разом із територіями тогочасної Південно-Західної Росії мала стати частиною майбутньої України. Вони підкреслювали, що землі Східної Галичини, нинішні провінції Австрійської держави, є насправді частинами України (на чому наголошував ще Юліян Бачинський та його сучасники) або ж галицькою, угорською та буковинською «історичними країнами»¹⁰⁷. У цьому контексті Галичину подавали як центр культурного й майбутнього політичного життя не тільки в австрійській Русі, але й у масштабах усіх українських земель¹⁰⁸.

Станіслав Маєрський, мапа «Галичина». Львів, перед 1918 р.

Чужоземці й далі розглядали Галичину майже в передвоєнному ракурсі. Так, наприклад, подавав край Александр Гут-

¹⁰⁷ Про еволюцію цих поглядів див.: Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2012. 932 с.

¹⁰⁸ Лозинський М. Галичина в життю України. Відень, 1916.

три, підкреслюючи водночас наслідки війни, яка на його очах змінила давню реальність¹⁰⁹. Натомість український географ Степан Рудницький, котрий видав свою книжку тоді ж, що й А. Гуттри, презентував Галичину вже частиною України – і на рівні фізичної географії, і в антропогеографічному вимірі¹¹⁰. Все це чітко вписувалося в ідеологію українського руху в краї, бо його представники бачили Галичину саме в загальнонаціональному вимірі – однією з головних проєкцій майбутньої державності. Зрештою, імпульсом для нових суспільних трансформацій став Листопадовий зрив та польсько-українська війна за Львів і Галичину 1918–1919 р., який створив нову реальність уже поза межами Австрійської монархії, у нових політико-адміністративних умовах.

Зміни галицької книжково-писемної культури та лектури наприкінці XIX – на початку XX ст. У другій половині XIX ст., окрім іншого, знову постало питання правописної трансформації руської писемної культури: дискусії виникли під впливом віденського «проєкту Їречека» на зламі 50–60-х років XIX ст. За основу латинізації руської мови в ньому мала слугувати чеська модель¹¹¹. Так, розгорнулася й «друга азбучна війна» в Галичині, коли руське письмо (кирилицю) протиставили латиниці, котру вважали прихованою «польською інтригою» (з боку графа Агенора Голуховського)¹¹². У цьому разі захисниками традиційної кирилиці

¹⁰⁹ Guttry A. Galizien. Land und Leute. München; Leipzig, 1916.

¹¹⁰ Rudnyckij S. Ukraina. Land und Volk. Eine gemieffassliche Landeskunde. Wien, 1916. S. 27–38, 133–134.

¹¹¹ Jireček J. Ueber den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Wien, 1859.

¹¹² Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 549–650; Сімович В. Йозеф Їречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.). Прага, 1933; Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед української інтелігенції Галичини як фактор національного самоусвідомлення в 1850-х рр. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX ст.* Львів: Логос, 2016. С. 112–155.

ці стали й галицькі русофіли, зокрема Богдан Дідицький¹¹³. Вони розглядали латинку інструментом руйнування уявного «общерусского» простору (Мала, Велика і Біла Русь), котрий мала цементувати кирилиця. Хоча кирилиця була звичною у церковно-літургійній практиці. Русофілів підтримували й народовці, зокрема батько галицького українофільства о. Данило Танячкевич теж різко критикував «нападъ ряду Австрійського на наше стародавнє письмо» як симптом ворожості щодо українства загалом: «Гласкаючи насъ, пильненько наглядавъ, чи не здійсмається наше око, хочъ би пошукати, чи не живе де більше нашого роду й народу»¹¹⁴. Зокрема, вибираючи з кириличного алфавіту 35 «пасхальних букв», що означали числа, греко-католицькі священники вираховували час Великодня (як рухомого свята)¹¹⁵. Проте вагання між традиційним руським/українським письмом і його модернізованим/трансформованим варіантом залишалися й надалі. Для частини інтелігентів ХХ ст. кирилиця асоціювалася з давнішими шрифтами, якими були записані чи надруковані церковні книги, і вони вважали «справжню кирилицю» феноменом минулого. «Через довгі часи ажъ до першихъ десятокъ літъ минушого віка учили ся предкѣ наши “кирилицѣ” і писали нею. Книги церковні печатані суть и до нині письмомъ тимъ, стараням и нашим має буты, щоб діти уміли почитати святу тоту спадщину и уміли письмо того читати», – повчав читачів о. Іван Луцик на початку ХХ ст.¹¹⁶. Водночас навіть пізніше в побуті галицьких русинів руське письмо не завжди домінувало. Наприклад, дід відомого львівського історика Ярослава Ісаєвича, який працював поштовим підурядником на Стрийщині, до

¹¹³ О неудобности латинской азбуки въ писменности русской / рассмотрение А. Д. Богдана. Відень, 1859.

¹¹⁴ Танячкевичъ Д. Письмо народовцѣвъ русскихъ до редактора политической часописи «Русь» яко простестъ и меморіаль / списавъ Федѣръ Черногора. Вѣдень, 1867. С. 12.

¹¹⁵ Пелеш Ю. Літургіка. Біографічні матеріали. Харків, 2013. С. 108.

¹¹⁶ Луцкѣ И. Я. Иллюстровані житя святыхъ. Львовъ, 1907. С. 218.

кінця своєї кар'єри «не навчився добре писати і вмів читати тільки латинськими літерами»¹¹⁷.

Ці мовно-ідеологічні дискусії підштовхнули до змін у самій руській кирилиці (або ж проходили паралельно з ними). У другій половині XIX ст. Галичина стала перехрестям різних руських/українських графічно-правописних систем – і принесених ззовні, і створених всередині краю (галицька «етимологія» й фонетичний правопис «Русалки Дністрової», «желехівка», «кулішівка», «драгоманівка» і «грінченківка», «ярижка» та російська орфографія, якої дотримувалися московфільські видання). Більшість цих (орфо)графічних систем були водночас і продовженням, і трансформацією класичної/основної кирилиці, яка в суспільній уяві галичан почала протистояти також і «гражданці»¹¹⁸. У XIX ст. вірність традиції та прагнення модернізаторів відображати лише реальне мовлення викликало боротьбу між орфографічними консерваторами і прихильниками новацій. Саме так виникли спрямовані на збереження етимологічних та історичних написань орфографії Михайла Максимовича і прихильників «язичія» (тогочасної галицької літературної мови) – з одного боку, та фонетично зорієнтовані «кулішівка», «желехівка» і «драгоманівка» – з іншого. В останній кириличні знаки доповнювалися латиським j: бji, jого тощо. Агатангел Кримський вважав цей правопис найпрозорішим, але надто радикальним: зовнішня незвичність не сприяла його поширенню. Як наслідок, основною правопису стала «кулішівка». Однак вона також вимагала модернізації (правда, не зовнішньої, а внутрішньої).

Тож перед інтелігенцією XIX – початку XX ст. залишалися два шляхи: відносна вірність традиційному письму та його радикальніша модернізація. Так, у частині руських правописів,

¹¹⁷ Я на сповіді сказав би. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / передм. і упоряд. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2011. С. 13.

¹¹⁸ Див.: Шах С. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-королівська Академічна Гімназія. Львів: Видавництво Львівського національного університету «Львівська політехніка», 2010. С. 23.

за прикладом південних слов'ян (передовсім Вука Караджича), додано літери та діакритичні значки з інших писемних систем, зокрема з тої латиниці (наприклад, *j*). Натомість прихильники етимології («тверді русини»), залишивши давній «ять» чи «йор» (твердий знак), які тепер передавали руське /i/ та маркували /ø/ – «нуль звука», прагнули архаїзувати графіку. Цим вони хотіли зберегти, як їм здавалося, міцний зв'язок із класичною церковнослов'янською кирилицею і культурною спадщиною минулого. Водночас руські мовознавці додавали різноманітні *û* та *ô* – «и та о з дашком», а навіть *ö*, яких у класичній кирилиці не було, але які мали би вказувати на первинну (історичну) форму слова у «давній руській мові» тощо.

Прихильники фонетичного правопису («м'які русини»), поступово відкинувши «ять» і «твердий знак», натомість активно використовували нове *ï* (кириличне і з двома крапками) та інші знаки пом'якшення приголосних охопило з *ь* (м'який знак), частково пориваючи зі старорусинською традицією і творячи свою, українську. Хоча, й фонетисти певний час використовували *ы*, як знак єдності з минулим. Проте найголовніше – вони намагалися дотриматися принципу орфографії, коротко сформульованого в максимі: «Пиши, як чуеш, читай, як видиш». Правила руської галицької кирилиці середини ХІХ ст. відображали граматики Якова Головацького, а наприкінці ХІХ ст. шкільною моделлю для навчання графіки й орфографії серед руських дітей довгий час залишався підручник Михайла Осадці¹¹⁹.

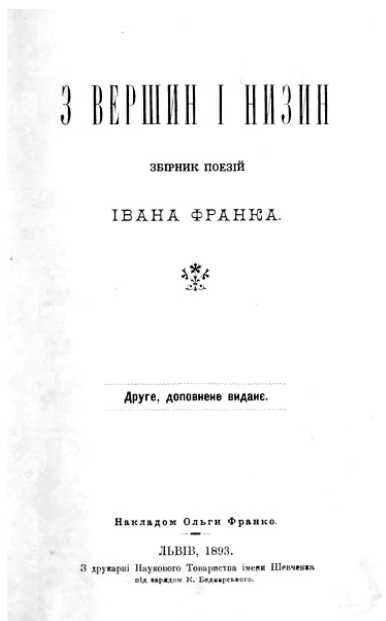
Тож навіть прихильники фонетики мусіли «студіювати Циби́ків, Осадці́в» і вчитися, «коли писати “і” з коромислом, себто *î*, а коли “о” з дашком»¹²⁰. Як з іронією зазначав у 1894 р. І. Франко, правописні пріоритети визначали й вибір лектури: «Етимологісти за ніщо на світі не стануть читати книжок ані газет, друкованих фонетикою; фонетики відплачуються тою ж монетою,

¹¹⁹ Головацкий Я. Грамматика русского языка. Львовъ, 1849; Осадца М. Грамматика русского языка. Львовъ, 1862.

¹²⁰ Кравченко У. Записки вчительки. Львів: Априорі, 2010. С. 40.

хоч треба признати, що не так систематично, не з таким завзяттям і фанатизмом. На галицько-руському ґрунті повстали наче дві нації, що стоять проти себе на військовій стопі ... А о що ходить тим воюючим сторонам: ... о те, чи осел кричить: **і-а** чи **и-а?**» («Етимологія і фонетика в южноруській літературі»). Сам І. Франко, після «етимологічного» періоду в ранніх творах, згодом вибрав фонетичний правопис.

Натомість москвофіли, наприклад Богдан Дідицький, взагалі вважали фонетичний правопис формою «унії», під котрою розуміли, очевидно, полонізацію/латинізацію, тільки не обряду, а писемної культури. Натомість прихильники української орієнтації вважали фонетику символом власної національної ідентичності. Зокрема, і тих, і тих прикро вражав знаний (популярний завдяки Михайлові Тершаківцю) сюжет із першої половини XIX ст., коли викладача Львівської духовної семінарії, котрий прагнув навчити питомців читати книжки руським письмом, майбутні священники не сприйняли і, вважаючи, що він прагне перетворити їх на «монголів–азіатів–татарів», вигнали та супроводили відповідними польськими вигуками¹²¹. Цей випадок і для українофілів, і для русофілів був прикладом денаціоналізації, приниження, культурного обскурантизму.

*З вершин і низин. Збірник поезій
Івана Франка, 1893 р.*

¹²¹ Див.: Маркіян Шашкевич на Заході / упоряд., ред. і вступ. Я. Розиумний. Вінніпег, 2007. С. 187–188.

Проте суперечки між прихильниками етимологічного та фонетичного напрямку ще довго були ідейним вододілом, що розривав руську читацьку спільноту русько-української Галичини на два ворожі табори. Водночас і для тих, і для тих кирилиця в різних графічних формах («гражданка» чи «антиква») була засобом читання світських та релігійних книжок, вирізняючи «рутенців»-читачів Галичини, Угорщини та Буковини від тих, хто користувався латинкою на просторах Австро-Угорщини¹²². Лише напередодні Великої війни 1914–1918 рр. «етимологія» виразно втратила свої колишні позиції. Проте об'єктивно й етимологісти, і фонетисти вийшли поза межі «основної» кирилиці та творили кожен власний її варіант. Наприклад, у чомусь схожа на сербський правопис фонетична «драгоманівка» виглядала як кирилиця з латинськими вкрапленнями. Зрештою, М. Драгоманов пішов ще далі, пропонуючи своїм галицьким адептам також і латинську версію власного алфавіту¹²³.

Хоча міський простір Галичини XIX – початку XX ст. був позначений переважно латинкою (польськими написами й вказівниками). Тому збільшення кількості кирилических написів на міських будівлях галицькі українці трактували як важливу суспільну трансформацію – визнання власної вагомості в регіоні.

Зрештою, у руському книжково-писемному середовищі відбувалися й мовні трансформації. Спочатку однією з підстав для формування літературної мови серед галицьких русинів вважалася церковнослов'янська. Однак жива руська (українська) мова та література все більше утверджувалася у своїх правах як літературна. До цього причинилися дві тенденції. Одна, як вказує Міхаель Мозер, полягала у формуванні місцевої галицької літературної мови, ґрунтованої на місцевих говорах, церковнослов'янських, польських конструкціях, німецьких і латинських

¹²² Наприклад див.: Hlibowicki J. Ruthenisches Sprachbuch. Erste Stufe. Czernowitz, 1881. S. 3–5.

¹²³ Сімович В. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка). *Праці Українського Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник*. Прага, 1930. Т. 1. С. 145–229.

запозиченнях тощо. Для другої вирішальними для формування української мовно-культурної ідентичності та літератури в Галичині стали «зазбручанські» й наддніпрянські зразки, починаючи від «Енеїди» Івана Котляревського, творів Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша.

Усі ці тенденції поступово відбивалися й на мовно-писемній ситуації краю і Львова насамперед. Після 1867 р., часу галицької автономії, на стінах міських будівель (а також на постаментах пам'ятників) домінували польська мова та латиниця: польськомовними стали назви вулиць, установ. Конкуренцію їм склали їдиш на стінах єврейських магазинів та українська мова – на вивісках українських (і не тільки) підприємців. Цю тенденцію на початку ХХ ст. з ентузіазмом підтримував Іван Крип'якевич: «Чимраз більше українських вивісок бачимо й по приватних склепах та робітнях; кожен купець чи ремісник Українець вважає своїм обов'язком вивісити значну напись в рідній мові; також багато жидівських і польських купців відчуває konieczність містити на склепах українські вивіски. Чимраз частіше чути по улицах нашу мову; уживають її не лише Русини, але і ... Жиди та Поляки, в кожному склепі і в кожній інституції можна говорити по українськи і чужі радо відповідають також в нашій мові»¹²⁴. Однак такі тенденції не надто впливали на загальну картину.

На тлі цих дискусій у різних середовищах галицької столиці, у Галичині та Володимирії почала формуватися модернізована писемна культура. Однак проекти її поширення на практиці зіштовхувалися з вагомою проблемою: неграмотністю значної частини населення краю, котра не могла і/або не хотіла засвоювати навіть писемні знаки, а не тільки нові ідеї. Так, наприклад, на Гуцульщині ще 1887 р. фіксували одні з найгірших в імперії показники грамотності. Тому не випадково суспільні діячі кінця ХІХ – початку ХХ ст. закидали провінції, крім економічної відсталості, ще й загальну неграмотність населення і домагалися радикальних змін у цьому напрямі.

¹²⁴ Крип'якевич І. Львів. Його минувшина й теперішність. Календар «Просвіти» на рік 1910. Часть суспільна. Львів, 1909. С. 82.

Навчання читанню й письму і серед інтелігентів, і серед неосвічених жителів села збуджувало неоднозначні реакції – щось середнє між страхом та подивом. Частина селян заохочувала дітей до письма та читання, вважаючи перехід від неписьменності до грамотності значним прогресом. Але частина галицьких селян була «не-читальниками», сприймала навчання письму як непотрібну трату грошей та зусиль (були переконання в безперспективності читання й книжної культури) і не прагнула жодної модернізації.

Каліграфію – вміння гарно писати, розглядали не лише як атрибут добре освіченої людини, але і як один з елементів зразкової австрійської бюрократії, що трансформує людину й суспільство, людину педантичності, акуратності, точності, виробляє поставу тіла, робить частиною злагодженого суспільного механізму. Додавалася практична складова: діловодство XIX–XX ст. довго залишалося рукописним, поки не з'явилися друкарські машинки. Проте навіть рукописна трансформація руської культури зіштовхувалася із труднощами, бо її сприймали як систему кар і нагород та боялися («Schönschreiben» І. Франка).

Водночас серед польських, українських, єврейських інтелігентів та урядників-канцеляристів поширилася думка, що письмо має відповідати духові та швидкому темпові модерного часу. Звідси – популярність різних систем стенографії. Стенографію рекламували як уміння, необхідне університетським слухачам для запису лекцій, мандрівникам – для подорожніх нотаток, журналістам – під час нотування подій, урядникам – для ведення справ, священникам – для підготовки проповідей, у суді – для ведення протоколів зізнань свідків, а всім решту – до конспектування записаного.

Проте навіть на рівні високого, елітарного письма модернізація та трансформація ідей була доволі відносною. Лише друга половина – кінець XIX ст. принесли в тексти галицьких письменників нові теми й ідеї. Спочатку йшлося про перехід від романтизму до позитивізму, згодом – про впровадження елементів натуралізму (під впливом моди на твори Еміля Золя) та ідеї соціальної революції чи лівих ідей загалом (вияв популярності соціалістично-комуністичних утопій Михайла Чернишевського й Фердинада Лассаля,

критичного щодо релігії Джона Дрепера, неортодоксального Ернеста Ренана чи, зрештою, Чарльза Дарвіна). Навіть для Галичини 1870–1880-х років такі акти були доволі ризикованими. Виявом стало переслідування «радикалів» Івана Франка та Михайла Павлика, яких сприймали як соціалістів і бунтарів. Водночас наукові революції та «позитивне» (позитивістичне) мислення трансформували світогляд молодших поколінь останніх десятиліть XIX ст.

Натомість злам XIX – початку XX ст. для Галичини був періодом потужних західноєвропейських впливів (сецесії, арт нуво). Естетичною революцією в Галичині загалом та у Львові передусім став модерністичний дискурс, сформований як модною віденською сецесією, так і кліматом «Молодої Польщі» та «Молодої музи». Тут прикладом літературного, соціального бунтарства стали тексти, вчинки творців та adeptів тогочасної богеми й напівбогеми (наприклад, «демонічного» Станіслава Пшибишевського – з одного боку та «скандальної» Габрієлі Запольської – з іншого). Ті, кого давніше вважали бунтівниками, тепер опинилися в ролі традиціоналістів, які не сприймають надто радикальних дискурсивних зламів. Хрестоматійний приклад – І. Франко в руському/українському середовищі, який у дискусії з «молодузівцями» опинився у двозначному становищі. Світоглядно дистанціюючись від модернізму як словесного експериментування й декадентизму як штучного «занепадництва», письменник підтримував та розвивав окремі його мотиви в «Зів'ялому листі». Проте ті, хто «бунтував» у львівській «Чорній Індії», і ті, хто гуртувався довкола краківського «Zielonego balonika», хоч і зовнішньо дистанціювалися від попередньої традиції, в суті залишалися всередині неї, посеред літературного та культурного простору Галичини. Вони лише модифікували галицьку спадщину, реформували її на кшталт західноєвропейських зразків. Формування нового канону чи канонів (тепер уже кінця XIX – початку XX ст.) відбулося майже так само швидко, як і трансформація/модернізація літературного процесу. Коло літературних уподобань польської інтелігенції Галичини формувалося на кількох рівнях. В її середовищі поширювалися літературні тексти та ідеї, які мали консолідаційне значення, особливо важливе

в момент створення політичних націй. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у текстах польських істориків літератури склався літературний канон, перенесений згодом у шкільну лектуру¹²⁵. Звідси – популярність «трьох поетів-пророків» XIX ст. (Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського), на-самперед двох із них – А. Міцкевича та Ю. Словацького (відповідно – «Пана Тадеуша», «Дзядів», «Короля-Духа “Беньовського”» та ін.). Візуальним втіленням Міцкевичевого культу став відкритий 1904 р. львівський пам’ятник. Однак, як підкреслювали згодом дослідники, на зламі століть і на початку нового віку посилювався культ Ю. Словацького, натомість звеличення А. Міцкевича відійшло дещо на другий план: «Для неоромантичної Молодої Польщі Королем-Духом був Словацький. На користь зв’язків з романтизмом вирішувала тут, передовсім, спорідненість духової структури епохи і її провідних людей»¹²⁶.

Популярними в Галичині були ті автори, які тут народилися або якийсь час проживали. На початку XIX ст. цей ряд містив твори дуже різних письменників: від Яна-Непомуцина Камінського до Корнеля Уейського, Северина Гошинського, Александра Фредро. Наприкінці XIX – на початку XX ст. його доповнили нові постаті: від Яна Ляма до Яна Каспровича та Леопольда Стаффа¹²⁷.

Іншою була історія літературних й ідеологічних орієнтирів руської (української) галицької інтелігенції. З одного боку, на неї впливала поствізантійська традиція, зокрема релігійна література, а з іншого – польське письменство, яке тривалий час домінувало в сім’ях української інтелігенції та духовенства, модифікуючи й трансформуючи книжну культуру. У середині XIX ст. під впливом романтичних ідеалів і дилем національного самоусвідомлен-

¹²⁵ Див.: Biegeleisen H. *Illustrowane dzieje literatury polskiej*. Wieden 1898–1903. Т. 1–5; Chmieliowski P. *Historia literatury polskiej*. Warszawa, 1899–1900. Т. 1–6; Wojciechowski K. *Dzieje literatury polskiej*. 2 wyd. Lwów; Warszawa, 1926.

¹²⁶ Czachowski K. *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933*. Lwów, 1934. Т. 2. S. 9.

¹²⁷ Feldman W. *Współczesna literatura polska. 1864–1918. Okresem 1919–1930 / uzup. S. Kołaczkowski*. 8 wyd. Kraków, 1930.

ня літературні уподобання посупово змінилися. Так, наприклад, популярна у школах в 50–60-х роках XIX ст. читанка Василя Ковальського, написана загалом тогочасною руською літературною мовою, складалася з повчальних розповідей про добру матір, байок Готгольда Ефраїма Лессінга та Жана Поля Ріхтера, казок братів Грімм та казок зі збірника Володимира Даля (!), оповідей про зразкову японську родину, розповідей про візит цісареві Марії Терезії до своїх підданих («Молодий Вукасовичь»), добродійства Йосифа II («Добра рецепта»), історії з життя родоначальників Габсбурзької династії та біографії Мойсея Мендельсона, уривків з античних авторів тощо¹²⁸. Матеріали читанки В. Ковальського відображали відносно нейтральну парадигму виховання руських дітей з урахуванням австролялізму, виховання консервативних моральних принципів, підставових знань про природу, культуру світу й самої Русі¹²⁹. Така різноспрямованість була характерною для часу, коли ці читанки використовувалися.

Натомість згодом інтереси галицьких читачів еволюціонували. Наприклад, читацькі інтереси та й саме письмо священника, етнографа й громадського діяча о. М. Зубрицького у 1870-х – на початку 1880-х років. На першому етапі читацького шляху М. Зубрицький, за власними словами, вибирав між «Галичанином», «Другом», «Наукою» Івана Наумовича, історією Русі у трактуванні Богдана Дідицького, творами німецьких авторів (Христофа фон Шмідта і Франца Гоффмана, Готгольда Лессінга), польським «Dzwonkiem», «Przyjacieliem domowym» та «Przyjacieliem ludu», «Rozmaitościami», російськими авторами. Лише під впливом читання «Правди», текстів Тараса Шевченка, Марка Вовчка Михайло Зубрицький перестав «стояти на вели руськім» і перейшов на українські позиції¹³⁰. Саме на такій лектурі й виховався автор чисельних етнографічних студій про народну культуру Галичини активного дописувача

¹²⁸ Ковальській В. Руска читанка для низшої гімназії. В'єдень, 1852. Ч. 1.

¹²⁹ Там само. С. 249.

¹³⁰ Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали: у 3 т. Львів, 2016. Т. 2. С. 67, 71, 76–77.

«Діла» та народознавчих часописів. На перехресті схожих літературних тенденцій сформувався також дещо старший від М. Зубрицького І. Франко. Подібний читацький досвід отримав у самбірській гімназії Андрій Чайковський. Письменник описував свою читацьку еволюцію як перехід від русофільства до українофільства, як засвоєння «козацького міфу». «З дому я вийшов з польською ідеологією. Вчено мене на кацапогалицьких книжках і учебниках. Як я познайомився з Кобзарем, то зараз і “Правду” собі записав (розуміється під чужою адресою), ... захоплювався козаччиною, бо перед тим прочитав Михайла Чайковського “Садік-паша” ... Читаючи Кобзаря, Мету (давнішу), Правду, Вовчка, перейнявся козацькою ідеологією»¹³¹. Одним із вирішальних чинників формування й трансформації літературних смаків галицької інтелігенції стала література Великої України (від Івана Котляревського й Тараса Шевченка до Михайла Коцюбинського та Лесі Українки), накладена на місцеву та буковинську українську/руську літературну традицію (від Маркіяна Шашкевича і Сидора Воробкевича до Василя Стефаника й Ольги Кобилянської).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чітко виявилися дві тенденції в оцінці лектури й літератур: ідеологічна та естетична. Представники першої трактували історію цих літератур (насамперед західно- та південнослов'янських) як перехід від «героїчної» епохи їхнього розвитку (що виявилось, наприклад, в епосі південних слов'ян) через період романтизму й національного відродження до фази відносної «стагнації» західно- й південнослов'янських письменств. На їхню думку, якщо твори слов'янських «будителів» чи «пророків» (від Яна Коллара до Адама Міцкевича і Тараса Шевченка) апелювали до суспільства, народу, то тексти налаштованих на естетику сучасників, навпаки, «витали в повітрі», далеко від суспільного життя, а це їх знецінювало¹³².

¹³¹ Чайковський А. Мій життепис. Спогади. Листи. Дослідження. Львів, 2002. Т. 1. С. 274.

¹³² Gostomski W. *Historia literatury powszechnej w zarysie*. Warszawa, 1898. Т. 2. S. 506–528, 689–707.

Прихильники естетичного підходу сприймали красне письменство насамперед як витвір мистецтва, в окремих випадках навіть як «твір мистецтва заради мистецтва». Вони вважали, що суттю літератури було якраз відокремлення її від ідеології, від прийнятих суспільних стереотипів аж до радикальної відмови від усталених понять і способів їх вираження. Під таким кутом зору, «Молода Польща» чи «Молода муза», неореалізм і неоромантизм ставали якраз квінтесенцією літературного розвитку, свідченням його прогресу. Проте й традиційне українське народовецьке письменство, початково підштовхнуте до життя естетикою та ідеалами романтизму, поступово перейшло на рейки позитивістської естетики й ідеології, а потім зіткнулося з викликами модернізму.

Так чи так, на кінець XIX ст. кожна з національних спільнот Галичини мала канонічну низку відомих письменників і знакових літературних текстів, насамперед рекомендованих для читання і розміщених в антологійних виданнях. Видання цього типу мали трансформувати читача, формувати з галичанина «свідомого українця», зорієнтованого на київську культурну спадщину та наддніпрянську літературу нового часу, показувати прогрес української ідеї в руському суспільстві й водночас орієнтуватися на тогочасну модерну літературу Генрика Ібсена, Генрика Сенкевича, Морієля Метерлінка¹³³. Проте, на думку Михайла Рудницького, котрий споглядав цю ситуацію уже з перспективи 1920–1930-х років, лектура чужомовних німецьких авторів не трансформувала естетичних смаків жителів галицького краю та суттєво не впливала на майстерність місцевих письменників. Це читання залишалося шкільним, механічним, штучним засвоєнням матеріалу, а не справжнім засвоєнням літератури¹³⁴.

Прикладом непростих галицьких обставин і трансформацій стала й лектура все ще відносно закритої тоді єврейської

¹³³ Заболотна І. Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 433–488.

¹³⁴ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою. Дрогобич: Відродження, 2009. С. 384.

спільноти краю. Передовсім ішлося про вибір мови для читання – гебрайської-івриту чи їдишу¹³⁵. Першу в ортодоксальному середовищі вважали носієм релігійної традиції, довкола якої формувалася ідентичність галицьких євреїв. Другу натомість вважали тільки жаргоном, котрий використовували в масовій пресі, щоб популяризувати сionістичні ідеї та витягнути євреїв з польсько- та німецькомовного середовища, показати їхню окремішність¹³⁶. Ще більші суперечки природно викликала інша етнокультурна трансформація – асиміляція євреїв у польськомовному середовищі. Дискусії єврейських інтелектуалів відображала, наприклад, львівська «Jedność», презентована як «орган польських євреїв». Авторів і читачів хвилювали питання германізації, полонізації, асиміляції й зміни обряду, – отже, якраз модернізаційні й трансформаційні тенденції¹³⁷.

Зміни/трансформації охоплювали різні сфери культури, зокрема української. Так, «старогалицька» українська музична традиція стала результатом інтерференції західноєвропейських (зокрема австрійських), церковних та народних музичних текстів, натомість «ново-галицька» прагнула поєднати західноєвропейські тенденції з національними, зокрема інтерпретуючи тексти Т. Шевченка. Водночас підґрунтям і конкурентом літератури й елітарної музики залишався фольклор. Зустріч двох культур – елітарної і народної – з одного боку, зафіксувала та трансформувала усну традицію. Ця зустріч культур спричинила водночас дві тенденції. Перша – «фольклоризація» літератури, яку пропагували вже романтики та підтримали їхні наступники з кінця XIX – початку XX ст. (наприклад, Марко Черемшина і Василь Стефаник, котрі формували свої тексти «за моделлю» народних). Друга – навпаки, «олітературення» фольклору на тлі взаємодії міської й сільської усної народної творчості. У міру того, як (наприклад, через книги «Просві-

¹³⁵ Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / за ред. Е. Полоньски. С. 107–136.

¹³⁶ Там само. С. 117.

¹³⁷ Jedność. Organ Żydów polskich. Lwów: Drukarnia Artura Goldmana, 1909. Rocznik III. 450 s.

ти» чи Товариства ім. М. Качковського, а в польському середовищі – Товариства школи людової) писемна культура поширювалася на колись неписьменні сільські й міські спільноти, усна творчість цих спільнот увібирала в себе книжні зразки. Натомість для частини інтелектуалів така трансформація означала не лише підвищення освітнього рівня населення, але й корозію фольклору під впливом «зіпсутої» культури галицьких міст і містечок. Саме тому вони намагалися диференціювати народну творчість у чистому вигляді від її «сурогату» та намагалися вберегти від згубних впливів. Так зусиллями дослідників і виник фольклорний канон. Однак реальне життя брало своє: модерна книжність трансформувала давню фольклорну стихію й творила нову.

Під впливом фемінізму змінювалося і жіноче читання. Цю думку розвивало багато інтелігентів та інтелігенток кінця XIX – початку XX ст., зокрема вчителька й письменниця Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер). Героїня її творів – народна вчителька – читала і заохочувала інших читати «прогресивних» авторів, передовсім Чарльза Дарвіна та інших «природничників» (щоправда, переважно в німецькому та французькому перекладах). Їхні тексти для неї становили підставу передового, позитивного знання і стимулювали до глобальних роздумів у галицькій провінції: «Книжок я мала доволі: були в мене такі автори як Фігієр, Овен, Schulze, Jager, Дарвін Карло і Дарвін Франц ботанік ... Другої днини вечером, коли сумерк не дозволяв уже читати, я відсунула книжку Дарвіна: *De la variation des animaux et de plantes – Acclimation*, ходжу й думаю над вислідами творця теорії еволюції»¹³⁸. Рекомендації з «виправлення» жіночого читання, які пропонувала Уляна Кравченко, були доволі оригінальними. На початок вона пропонувала замінити вуличні детективи повістями Едгара По, тексти Борна – Поль де Коком, а згодом – прямолінійними текстами Гі де Мопасана, Борже та Лотті («вони називають хворобу по імені, а не описують як щось, гідне наслідування»). Як ще кращу лектуру

¹³⁸ Кравченко У. Записки учительки. Львів: Априорі, 2010. С. 31.

письменниця рекомендувала також пригодницькі твори Вальтера Скотта, Олександра Дюма-батька, «Знедолених» Віктора Гюго та «Людську комедію» Оноре де Бальзака в оригіналі. Зрештою, цей ланцюжок мав би вести до наукових книжок і фольклору. Саме вони, на думку письменниці, мали наближати кінцеву мету: самопізнання, «пізнання природи, пізнання народу»¹³⁹. Стимулом до радикальних світоглядних трансформацій для галицької вчительки й письменниці Ольги Дучимінської стало шкільне та позашкільне читання – складний конгломерат різної лектури: від «Кобзаря» Тараса Шевченка, творів Івана Франка, поезій Богдана Лепкого, «Сну літньої ночі» Василя Пачовського до текстів Степана Жеромського, Фрідріха Ніцше, Генріка Ібсена, Платона, християнських авторів (св. Августин) і нових містиків (Август Стріндберг).

Ще однією трансформацією було дисциплінування читачів. Прикладом стали книгозбірні Львівського університету й «Оссолінеуму» (бібліотеки Оссолінських у Львові) та української альтернативи – сформованої бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, львівські гімназисти на зламі XIX–XX ст. відвідували окремий відділ книгозбірні Оссолінських – «Читальні для молоді». В її стінах молоді користувачі нерідко прогулювали уроки, демонструючи юнацький стиль хаотичного, вільного читання і зовсім небібліотечного стилю поведінки: «Хлопці почали бушувати по полицях з книгами, читати, що їм подобалося, позичати книги до дому з дозволу й без нього. Поза тим шептали, розмовляли, майже бавилися ... Бібліотека почала систематично проріджуватися. Часто читач зникав з позиченими книгами, і тільки його й бачили. То книжка якась пропадала таємничим способом, то знову надто швидко зуживано екземпляри, плямлено, псуто дописками, нищено обкладинки»¹⁴⁰. Не дивно, що керівництво бібліотеки поступово відмовилося від традиції «Читальні для молоді», що відображала відносно ліберальні в цьому плані тради-

¹³⁹ Кравченко У. Записки учительки... С. 59–61.

¹⁴⁰ Łempicki S. Wspomnienia ossolińskie. Wrocław, 2006. S. 47.

ції ХІХ ст., та почало дисциплінувати гімназистів та студентів. Наукова солідність львівської книгозбірні частково перемогла національно-просвітницьку її іпостась, котра дісталася тепер популярним випозичальням книжок і шкільним бібліотекам.

Трансформації стосувалися також релігійної книжної культури. Релігійна преса кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема газети, були знаками змін у ставленні Церкви до світських жанрів та видань. Церква, окремі керівники якої в ХІХ ст. стверджували, що «не бояться газет, бо їх не читають», на початку ХХ ст. уже намагалася говорити зі суспільством його мовою та спілкуватися з читачем майже за його правилами, водночас проповідуючи Євангеліє та його моральні принципи. У такий спосіб інтелігенція й духовенство прагнули наблизитися до народу як до масового читача, щоб «підняти» його на вищий економічний, інтелектуальний та моральний рівень, отже, трансформувати національну свідомість.

Цей погляд, сформований у читацьких колах руських інтелігентів Галичини, розповсюджували й на все «читання для народу», в якому певний час домінував етнографізм. Вихідною ідеєю організації просвітніх читалень стало переконання української галицької інтелігенції в тому, що свідомістю селян і міщан («простого народу») варто керувати, спрямовувати її в певних напрямках, і так модернізувати її. Автори такої концепції прагнули вибудувати «піраміду» народного читання, адресуючи різні книжкові серії різним категоріям читачів: від початківців, недостатньо знайомих із книжковою культурою, до інтелігентів, котрі потребували набагато складніших текстів¹⁴¹. Саме на перехресті цих ідей виникли видавничі плани «Просвіти» в Галичині. На рівні масового читання й повсякденної культури домінували практичні видання на кшталт календарів, популярні як у краї, так і поза ним. І це не дивно. Модерна доба принесла із собою «урбанізоване» ставлення до часу, відчуття його пришвидшення, потреби в точнішому, технічно

¹⁴¹ Середяк А. Характеристика видань львівського товариства «Просвіта». Нарис історії «Просвіти». Львів; Краків; Париж, 1993. С. 75–85.

досконалішому фіксуванні. Отож з'явилися нові концепції часово-просторових відносин¹⁴², що відобразилося навіть на сприйнятті самої історії як науки¹⁴³ і здавна було однією з культурних констант, а це вплинуло і на побут, і на літературний дискурс, і на читання.

Саме на такому перехресті категорій і зародилася нова ідея інформаційно-наукового, інформаційно-художнього, інформаційно-розважального збірника – календаря-альманаха чи річника. Календарі були водночас збірками текстів для читання, модифікованими хрестоматіями, однак «прив'язаними» до часу/календарного циклу тощо. Можна по-різному визначати їхню генезу й природу як «маргінальних», змішаних, «міжжанрових» видань, належність календарів до масової чи елітарної культури й літератури та місце в системі писемної культури. Однак у колективній свідомості вони довго залишалися еталоном універсальної літератури для щоденного вжитку. Сфера календарного жанру в Галичині також трансформувалася. Крім загальних, універсальних календарів/альманахів, поступово з'явилися календарі для селян та міщан, а пізніше – і для представників окремих професій або ж присвячені окремим ділянкам науки й культури: торгівельні, військові, лікарські, інженерські, аптекарські, географічні, літературні, історичні, релігійні тощо. Водночас календарі дістали національно-конфесійне забарвлення: поряд із календарями для християн (зокрема, католиків і протестантів, а також грецько-унійних вірних) з'явилися календарі й річники для «ізраелітів» – представників юдаїзму.

Так чи так, видання для народу мали розширювати світоглядні горизонти «простого народу» до «повноцінного», на думку інтелігенції, обсягу. Цей тип видань часто викликав і нарікання інтелігентів. Його засилля на галицькому книжковому ринку трактували як популізм, прагнення догодити невибагливим смакам публіки. Проте читацька ніша, яку за-

¹⁴² Пор.: Kern S. *The Culture of Time and Space. 1880–1918.* Cambridge (Mass), 2003. 327 p.

¹⁴³ Hunt L. A. *Measuring Time, Making History.* Budapest, 2008. 138 p.

ймали календарі, масові книжки з «Просвіти» й інших організацій цього типу, у соціумі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. була дуже ваговою. Це зробило їх не лише засобом трансформування і «цивілізування» протилежних за статусом суспільних груп, але й інструментом їхнього зближення, об'єднання в одну етнонаціональну спільноту. Тому тексти від «Просвіти» стали не просто носіями масових штампів, а справжнім «читанням для народу», підвалиною для розвитку його ментальності та культури.

Загальний досвід «австрійського» формування і трансформування галицького письма та читання згодом оцінювалися неоднаково. Сама Галичина у класичному вигляді була проектом австрійського просвітительства ХVІІІ ст., але проектом трансформованим, який мав свої прототипи в місцевій середньовічній і ранньомодерній культурі та згодом був реконструйований у поставстрійську добу. Австрійське «винайдення» Галичини як регіону було його «відкриттям» для мешканців модерної Західної і Центральної Європи. Водночас образ краю кілька разів змінювався, як спочатку трансформувалися його адміністративні й політичні обриси (Стара Галичина з Буковиною/Нова Галичина з Краковом – Галичина з Краковом без Буковини), структура його циркулів/обводів, повітів. Трансформувався зовнішній вигляд її міст (на чолі зі столичним Львовом) та містечок. Австрійська доба принесла також прагнення упорядкування суспільного життя за новими принципами. Значний трансформаційний потенціал мали події середини ХІХ ст., зокрема «Весна народів» 1848 р., котра стала імпульсом для формування нових етнополітичних проектів. Трансформації другої половини ХІХ ст. також означали прагнення модернізувати, індустріалізувати сировинну Галичину, забезпечити їй вищий статус в імперії. Хоча, це реалізувалося в польському проекті автономізації краю – зміні, котра не задовольняла українців. Натомість поділ Галичини на Східну (руську, українську) й Західну Галичину, декларований ще починаючи з 1848 р., залишився не реалізованою трансформацією. Змінювалися також і уявлення про Галичину.

В ній бачили польську, українську, єврейську території, країну міст і сіл, територію етнографічних субгруп (гуцулів, бойків, лемків), регіон, який відстає у розвитку і який намагається стати модерним, трансформуватися політично, культурно, економічно. Так кілька разів трансформована Галичина 1772–1918 рр. залишалася настільки ж сталою й конкретною, як і змінною та багатозначною категорією сучасної історії, ідеографії та географії, культурної пам'яті та писемної культури, що їх породила.

Писемна традиція краю, який 1772 р. став називатися Галичиною і Володимирією, кілька разів переривалася чи видозмінилася. Після 1772 р. австрійська адміністрація принесла нові форми культурної пам'яті, не пов'язані із традиціями Речі Посполитої. Зокрема, йшлося про німецьку культурну традицію, яка мала модернізувати, змінити цей, на думку австрійських чиновників, відсталий регіон. Цей розрив із традицією збігся з відмежуванням досекулярної й секуляризованої культури. Також ХІХ ст. породило нову рефлексію над феноменом письма й читання, практиками й змістом лектури. Йшлося про поступову еволюцію від книжкової культури класицизму й романтизму до позитивізму/реалізму. Проте, як наслідок, місцеву книжкову традицію стали трансформувати й змінювати ті ідеї та практики, які вважали прогресивними, навіть революційними для ХІХ – початку ХХ ст.: від фемінізму до соціалізму й дарвінізму. Так, перенесені на галицький ґрунт шкільні західноєвропейські зразки, синтезовані з місцевою традицією, врешті-решт створили не лише Шашкевичеву «цвітку дрібную», але й монументальну образну систему Франкової творчості та трагічну афористичність Стефаникових новел. Писемна Галичина, зокрема Галичина українська, стала територією дискусій між реформаторами, модернізаторами і традиціоналістами, прихильниками кириличної спадщини й латинізації культури, прихильниками різних способів і видів трансформування національної, мовної, політичної ідентичності; територією, у якій через писемну культуру, літературу розповсюджувалися зафіксовані культурною пам'ят-

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

тю свої та в яку експортувалися «чужі» зовнішні міфи, уявлення, стереотипи, ідеї. Всі ці віртуальні імпульси книжності, зрештою, підштовхували до трансформації суспільної свідомості, а вона – до трансформацій реальної Галичини, які завершилися подіями 1918 р. і дали поштовх до наступних політичних, адміністративних, культурних змін.

Роман Голик